

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta

Diplomová práce

Univerzita Karlova v Praze
Filozofická fakulta
Ústav Blízkého východu a Afriky

Diplomová práce

Anna Morávková

Moderní variety židovské arabštiny
Modern Varieties of Judaeo-Arabic

Praha 2011

Vedoucí práce: doc. PhDr. Petr Zemánek, CSc.

Děkuji v první řadě docentu Petru Zemánkovi za cenné rady a připomínky při psaní této práce.

Děkuji svým rodičům i celé rodině za vytrvalou podporu v průběhu celého mého studia.

Děkuji svým přátelům: Karolíně Vyskočilové za nezištnou pomoc při úpravě této práce, Tereze Lesákové, Alexandře Liché, Daniele Thoma a všem ostatním za podporu.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne

Anotace

Předmětem této práce jsou moderní variety židovské arabštiny. Teoretická část zasazuje židovskou arabštinu do širšího historického, sociálního a lingvistického kontextu a zdůrazňuje její význam z hlediska arabské dialektologie.

Analytická část porovnává fonologické a morfologické vlastnosti jednotlivých variet židovské arabštiny na dvou dialektálních územích (mezopotamském a v severní Africe) s cílem poukázat, jak na vzájemné odlišnosti těchto variet, tak zároveň na jejich odlišnost od majoritních muslimských dialektů, v případě Mezopotámie rovněž dalších komunálních dialektů.

Klíčová slova: arabština, arabská dialektologie, židovské jazyky, židovská arabština, mezopotamské dialekty arabštiny, maghribské dialekty arabštiny

Abstract

The thesis deals with modern variants of Judeo-Arabic. The theoretical part puts the Judeo-Arabic into a broader historical, social and linguistic context and emphasizes its significance with respect to the Arabic dialectology.

The practical part compares the phonological and morphological features of the individual variants of Judeo-Arabic that occur in two dialectal areas (Mesopotamian and North Africa). It is aimed at pointing out the differences between these variants and also their divergence from the major Muslim dialects and, concerning Mesopotamia, also other communal dialects.

Keywords: Arabic, Arabic dialectology, Jewish languages, Judeo-Arabic, Mesopotamian dialects of Arabic, Maghrebi dialects of Arabic

Obsah

I. Teoretická část.....	9
1. Úvod.....	9
1.1. Cíle práce	9
1.2. Výzkum židovských dialektů.....	10
2. Historický přehled.....	12
2.1. Předislámská doba	12
2.2. Islám.....	13
2.2.1. Vrcholný středověk.....	14
2.2.2. Pozdní středověk.....	15
2.2.3. Reformy moderní doby	16
2.3. Emigrace	17
2.3.1. Působení Alliance Israélite Universelle	17
2.3.2. Odchod z arabských zemí	18
2.3.2.1. Jemen	19
2.3.2.2. Irák	19
2.3.2.3. Libye	19
2.3.2.4. Egypt.....	20
2.3.2.5. Sýrie	20
2.3.2.6. Alžírsko.....	20
2.3.2.7. Tunisko	21
2.3.2.8. Maroko.....	21
2.4. Shrnutí.....	22
3. Židovské jazyky	24
3.1. Definice židovských jazyků.....	24
3.2. Příčiny vzniku židovských jazyků	26
3.3. Status židovských jazyků.....	26
3.4. Židovská arabština	27
3.4.1. Předislámské období	28
3.4.2. Charakteristika židovské arabštiny	28
3.4.2.1. Střední arabština	29
3.4.2.2. Klasická židovská arabština.....	30
3.4.2.3. Pozdní židovská arabština.....	30
3.4.2.4. Písmo	31
3.4.2.5. Hebrejská lexikální složka.....	32
3.4.3. Židovské arabské prameny	33
4. Arabské dialekty	34
4.1. Lingvistická situace před arabizací.....	34
4.2. Rozšíření arabštiny	34
4.3. Arabské dialekty	35
4.3.1. Klasifikace arabských dialektů	35
4.3.2. Koineizace a dialektální změny	37
4.3.3. Geografické rozdělení dialektů.....	38
4.3.2.1. Mezopotamská oblast	38
4.3.2.2. Syropalestinská oblast.....	39
4.3.2.3. Severní Afrika.....	40
4.3.4. Místo židovských variet v systému arabských dialektů.....	42

II. Analytická část	44
5. Mezopotamská oblast	44
5.1. Úvod.....	44
5.2. Základní charakteristika.....	45
5.3. Fonologie	46
5.3.1. Konsonanty	46
5.3.2. Vokály.....	50
5.3.2.1. Dlouhé vokály a diftongy	50
5.3.2.2. Krátké vokály.....	54
5.3.3. Slabika	55
5.4. Morfologie	56
5.4.1. Substantivum	56
5.4.1.1. Určenost	56
5.4.1.2. Posesivní konstrukce.....	57
5.4.2. Zájmena	57
5.4.2.1. Osobní zájmena samostatná.....	57
5.4.2.1.1. Enklitická kopula	58
5.4.2.2. Nesamostatná forma osobních zájmen	58
5.4.2.3. Demonstrativa	60
5.4.3. Sloveso.....	61
5.4.3.1. Paradigma	61
5.4.3.2. Základní kmen	62
5.4.3.3. Slabá slovesa.....	64
5.4.3.4. Rozšířené kmeny.....	65
5.4.3.5. Slovesné modifikátory	66
6. Severní Afrika.....	69
6.1. Úvod.....	69
6.2. Základní charakteristika.....	70
6.3. Fonologie	72
6.3.1. Konsonanty	72
6.3.1.2. Asimilace	78
6.3.2. Vokály.....	79
6.3.2.1. Dlouhé vokály a diftongy	79
6.3.2.2. Krátké vokály.....	80
6.3.3. Slabika	81
6.3.3.1. Přízvuk	81
6.4. Morfologie	82
6.4.1. Substantivum	82
6.4.1.1. Určenost	82
6.4.1.2. Genitivní spojení.....	83
6.4.2. Zájmena	84
6.4.2.1. Osobní zájmena samostatná.....	84
6.4.2.2. Nesamostatná forma osobních zájmen	85
6.4.2.3. Demonstrativa	87
6.4.3. Sloveso.....	88
6.4.3.1. Paradigma	88
6.4.3.2. Základní kmen	89
6.4.3.3. Slabá slovesa.....	90
6.4.3.4. Rozšířené kmeny.....	92
6.4.4. Slovesné modifikátory	95

7. Shrnutí.....	99
7.1 Fonologie	99
7.2 Morfologie	100
III. Závěr	102
Bibliografie	105
Mapová příloha	109

I. Teoretická část

1. Úvod

Předmětem této práce jsou moderní variety židovské arabštiny. Jak píše Khan v úvodu svého encyklopedického článku k heslu „*Judaeo-arabic*“: „Termín ‚židovská arabština‘ odkazuje k typu arabštiny, který byl používán židy a byl nějakým způsobem odlišný od dalších typů arabštiny.“¹ (Khan, 2002) Ono „nějakým způsobem“ může být velmi variabilní. Znamená to, že v konkrétní oblasti mluvčí už jenom na základě jazyka poznali náboženskou příslušnost svého partnera v rozhovoru. Ukázat, co konkrétně může znamenat ono „nějakým způsobem“ z lingvistického hlediska, je jedním z cílů této práce.

1.1. Cíle práce

Abychom se mohli pustit do řešení čistě lingvistických problémů, musíme židovskou arabštinu zařadit do širšího kontextu. Tento kontext zahrnuje na jednu stranu vazby založené na společném náboženství, a na druhou stranu historii a kulturu sdílenou s majoritní společností.

S okolní majoritní muslimskou společností tyto komunity spojovalo více než tisíciletí historie a vzájemných vztahů. Soužití bylo v některých dobách otevřené a obohacující, později ale vzájemné vztahy ochladly a nakonec skončilo náhle během dvou desetiletí. Společná historie je s jazykem úzce provázaná a měla vliv na jeho formování i na jeho variabilitu. Konec společné historie znamená blížící se zánik i pro společný jazyk, protože zaniká potřeba i příležitost ho používat.

Dlouhá lingvistická tradice židovské arabštiny je doložena už od středověku, v podobě arabských textů psaných hebrejským písmem, které přinášejí svědectví o soudobém jazyce i společnosti. Právě tyto texty jsou často myšleny, když se mluví o židovské arabštině, a zde je nemůžeme opominout.

V rámci arabských dialektů reprezentují tyto variety jednu konkrétní vrstvu v členité a měnící se arabské dialektální historii a právě to jim dává z pohledu arabské dialektologie zvláštní význam. Násilné přetržení jazykového vývoje v době před padesáti či šedesáti lety je navíc zachovalo ve stavu, který je, zvláště pro některé geografické oblasti, jedinečný.

Analytická část se zabývá rozbořem a srovnáním konkrétních dialektů ve dvou konkrétních dialektálních oblastech, mezopotamské a maghribské. Důvod k volbě právě

¹ „The term *Judaeo-Arabic* refers to a type of Arabic that was used by Jews and was distinct in some way from other types of Arabic.“ Všechny překlady v této práci jsou dílem autorky, pokud není uvedeno jinak.

těchto oblastí je více než prostý: právě pro ně se nám podařilo zajistit dostatek vhodného materiálu k analýze, zatímco další dialektální oblasti jsou buďto jen velmi nedostatečně zpracované nebo tyto materiály nejsou dostupné.

Analýza se týká především fonologických a morfologických rysů. Snaží se ukázat a následně zhodnotit rozdíly mezi jednotlivými dialekty i jejich rozdíly oproti vybraným zástupcům majoritního dialektu. K analýze přistupujeme s předpokladem, že rozdíly židovské dialekty se sice do jisté míry odlišují od majoritních dialektů, ale vzájemně se liší v závislosti na čistě geografických podmínkách.

1.2. Výzkum židovských dialektů

Židovské dialekty přitáhly poprvé pozornost badatelů již na počátku dvacátého století, kdy vyšel Cohenův monumentální *Parler arabe des Juifs d'Alger* (Cohen 1912). V první polovině tohoto století vyšlo ještě několik dalších studií, převážně psané Francouzi a týkajících se tím pádem převážně severní Afriky. Častým námětem podobných studií byla např. hebrejská lexikální složka v těchto dialektech. Zlomovým dílem se stala monografie H. Blanca *Communal dialects of Baghdad* (Blanc 1964), kterou zavedl do dialektologie právě tento pojem, komunální dialekt, a podrobným lingvistickým popisem doložil myšlenku odlišnosti jazykové v závislosti na odlišném náboženském vyznání.

V posledním čtvrtstoletí vzniklo postupně velké množství popisů jednotlivých dialektů, zvláště ve formě článků v časopisech a sbornících. Tento rozvoj zřejmě souvisí i s faktem, že jednotlivé dialekty židovské arabštiny nenávratně zanikají, neboť mluvčích neustále ubývá. Hlavními centry výzkumu židovských dialektů jsou v současné době izraelské univerzity, což ale zároveň znamená, že velké množství takto zaměřené literatury vychází pouze v hebrejštině. To ji činí méně dostupnou nebo spíše, činí z hebrejštiny nezbytnou výbavu pro hlubší studium tohoto tématu.

Ačkoli se arabská dialektologie v současné době intenzivně rozvíjí a přibývá popisů jednotlivých dialektů, celé rozsáhlé oblasti jsou stále prozkoumány jen málo nebo zůstávají zcela nezmapované. To je případ Jemenu, k němuž existuje jen velmi málo materiálů, a to jak z hlediska popisu židovských dialektů, tak i z hlediska popisu arabských dialektů obecně. Jediným nalezeným článkem, odkazujícím na starší studii, je rozbor hebrejsky psaného textu z 19. století.² Paradoxně je to také případ Egypta, kde se nám nepodařilo nalézt žádné materiály týkající se zdejších židovských dialektů, ač se z hlediska obecně dialektálního jedná o jednu z nejlépe a nejpodrobněji popsaných zemí. V samotném Izraeli je velmi dobře

² Leslau, Wolf: Linguistic Observation on a Native Yemenite Document. *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 36, No 3, 1946.

prostudovaná jeruzalémská arabština,³ v dalších oblastech historického území Sýrie a Palestiny ale dokumentace spíše chybí. Mezopotámie a částečně i severní Afrika jsou na tom podstatně lépe, přesto i tam zůstávají rozsáhlé oblasti zcela neprobádané.

³ Bibliografie týkající se jeruzalémské arabštiny viz např. Rosenhouse, Judith: Jerusalem Arabic. In *Encyclopedia of Arabic language and linguistics*. Ed. Versteegh, K. Leiden: Brill, 2006.

2. Historický přehled

2.1. Předislámská doba

Židovské komunity obývaly města současných arabských zemí už dlouho před příchodem islámu; někde už od biblických časů, v dalších oblastech alespoň od dob Římské říše. Doklady, které by pomohly přesně stanovit datum jejich příchodu, většinou neexistují. Bensimon (1994: 59) tuto situaci trefně shrnuje: „Od Maghribu k Persii sahají kořeny prvních židovských komunit, podle legend o jejich původu, do doby krále Šalamouna anebo alespoň do období druhého chrámu.“⁴

Nejstarší známé židovské osídlení mimo Palestinu spadá do oblasti úrodného púlměsíce. V Iráku žili židé patrně už v době před babylonským zajetím, tj. dříve než v 6. století př. n. l. a dlouho byla zdejší židovská komunita největší mimo Palestinu. Dlouhou dobu byla též jednou z nejvýznamnějších, neboť zde bylo sídlo exilarchy a významných židovských akademií (z nich nejvýznamnější byly Sūra a Pumbedita) a místo vzniku Babylonského talmudu. Rovněž v Egyptě spadají počátky židovského osídlení nejpozději do doby po zničení prvního chrámu.

V Arábii se židé usazovali v prvních stoletích našeho letopočtu, zejména v oázách podél hidžázké obchodní cesty i v jižní Arábii, dnešním Jemenu.⁵ Pravděpodobně šlo o uprchlíky z Palestiny po první a druhé židovské válce.⁶ Jejich působením dochází k judaizaci zde usazených arabských kmenů. Kromě tří kmenů v Jaatribu, pozdější Medíně (Banū Qajnuqā^c, Banū 'l-Nađir a Banū Qurajza) obývali židé i další oázy v severním Hidžázu; např. Chajbar, Fadak a oázy ve Wādī 'l-qurā⁷. Podobně jako ostatní usazené arabské kmeny se zabývali především zemědělstvím a obchodem.

Stejně tak na západ, do severní Afriky, přicházeli židé až později, po přelomu letopočtu, patrně až v římské době.⁷ Hlavními oblastmi osídlení byla pobřežní města; nejprve Kyrenaika, Kartágo a tuniské pobřeží a severní Maroko v okolí dnešního Tangeru. Postupně se osídlení

⁴ „Du Maghreb à la Perse, la fondation des premières communautés juives remonte, selon les légendes d'origine, à l'époque de Salomon ou, au moins, à celle du second Temple.“ Jeruzalémský chrám údajně postavil král Šalamoun v 10. století př. n. l. a byl zbořen Babyloňany 586 př. n. l. Znovu byl postaven 518 př. n. l. navrátilci z babylonského zajetí a definitivně zničen Římany roku 70 n. l.

⁵ Krom toho také počátkem 6. století n. l. přijal himjarský král Dū Nuwās z politických důvodů židovskou víru.

⁶ Dvě povstání proti římské nadvládě v prvních dvou staletích našeho letopočtu. Po obou, a zvláště po druhé, došlo k rozptýlení obyvatelstva do diaspory. První židovská válka v letech 66-70 n. l. skončila prakticky dobytím Jeruzaléma a zničením druhého chrámu. Druhá židovská válka, též povstání Bar Kochby, se odehrálo 132-135 n. l.

⁷ Podle Saady (1956) historikové vesměs považují za pravděpodobné, že židé byli v Tunisku už v punských dobách, nicméně hmotné důkazy pocházejí až z doby římské.

rozšířilo i na sever, na Pyrenejský poloostrov a dále do Francie, a do severoafrického vnitrozemí, kde mohlo jít také o judaizované berberské kmeny.⁸

Židovské komunity žily v této době nejčastěji ve městech. Stát (ať už šlo o kteroukoli oblast) jim většinou ponechával jistou míru autonomie, stejně jako dalším náboženským skupinám, což je model, který Arabové později při správě své říše převzali.

2.2. Islám

V islámském období měli židé jakožto *ʾahl al-kitāb*, „lid knihy“ spolu s křesťany statut *ʾahl ad-dimma* (*dimmi*), tedy „chráněného lidu“. Precedentem pro přístup k *ʾahl ad-dimma* byl přístup Muhammada k židům v dobytých oázách v Hidžázu, ovšem právní vymezení tohoto termínu se vyvíjelo postupně.

Velký dopad na postavení jinověrců měla reforma umajjovského chalífy ^cUmara b. ^cAbd al-^cAzīze (717-720).⁹ V praxi se ovšem pravidla vyvíjela a modifikovala podle momentálních podmínek a podle preferencí vládnoucí dynastie. Teoreticky jim byla v islámu zaručena a svoboda vyznání¹⁰ a rozsáhlá vnitřní autonomie týkající se samosprávy, většiny právních úkonů, vzdělávání, sociální sféry apod. Muslimský stát uznal exilarchu jakožto reprezentanta všech židů (Goitein 1971: 17). Zvláště na začátku islámské éry se exilarcha, který svůj rod odvozoval od krále Davida, těšil značné vážnosti. Postupně s úpadající mocí abbásovských chalífů je i jeho postavení spíše formální, reálnou autoritou pro židovské komunity na celém islámském území jsou *geonim* v čele obou bagdátských *ješiv* (akademií) a *ješivy* palestinské. V čele jednotlivých komunit v dalších městech diaspory pak stál obvykle reprezentant obchodnické elity, který byl uznán vládnoucí dynastií i vlastní komunitou.

Na druhou stranu měli povinnost platit pozemkovou daň a daň z hlavy (*charādž a džizja*) a vztahovala se na ně některá omezení (nesměli např. jezdit na koni, nosit zbraň, opravovat modlitebny a stavět nové, stavět vyšší domy než muslimové, zastávat veřejné funkce, měli nosit jiné oblečení než muslimové, atd.).¹¹

Aplikace těchto (a případně dalších nových) pravidel a postavení židů a jinověrců obecně v muslimské společnosti se lišily v závislosti na vnějších i vnitřních podmínkách

⁸ Judaizaci berberských kmenů poté, co Židy k Berberům vyhnaly Justiniánovy edikty, naznačuje Saada (1956: 521).

⁹ ^cUmarova reforma spočívala zvláště v zrovnoprávnění všech muslimů (a i v důsledku toho zpřísnění opatření pro nemuslimy), neboť nově konvertovaní muslimové neměli stejná práva jako ti původní. Dopad opatření na státní pokladnu byl ovšem silně negativní.

¹⁰ V souladu s koránskou tradicí: „Nebudiž žádného nucení v náboženství.“ (2:256), která byla po většinu historie až na výjimky dodržována.

¹¹ Mnoho těchto diskriminačních opatření bylo patrně inspirováno byzantským zákoníkem (Stillman 1979: 26).

jednotlivých muslimských států. Pravdou je, že k nuceným konverzím k islámu docházelo jen velmi výjimečně, zpravidla pod vládou heterodoxních sekt (např. fátimovský chalífa al-Ĥākīm v Egyptě, Almohadé v Maghribu). Soužití s muslimskou většinou se obecně začalo zhoršovat od 13. nebo 14. století, kdy se svět v islámu ocitl v defenzivě vůči vnějším nepřátelům. V této době docházelo k přísnější aplikaci nařízení proti jinověrcům. Podmínky pro židovské komunity se nicméně lišily ve státech, v nichž byli židé jen jednou z náboženských menšin (ve východním Středomoří, v Iráku) a ve státech, kde byli jedinou menšinou (v Maghribu, v Jemenu). V těchto státech byly jejich životní podmínky obecně těžší a docházelo k jejich větší izolaci.

2.2.1. Vrcholný středověk

Zlatý věk židovsko-arabského soužití koresponduje s vrcholem islámské civilizace v abbásovském období (přibližně 850-1250). Většina židů patřila ke střední obchodnické a řemeslné vrstvě, která právě v této době zažívá největší rozmach. Toto období je navíc dobře zdokumentováno díky rukopisům z káhirské Genízy.

Kulturní rozkvět koresponduje s úpadkem centrální moci abbásovského chalífátu od 10. století a s postupným rozpadem abbásovského panství na menší, politicky zcela nebo částečně nezávislé útvary. Irácké *ješivy* zůstávají autoritou i nadále a jejich vliv se rozšiřuje na další oblasti díky rozsáhlé emigraci z Iráku na západ, do Egypta a severní Afriky. Jejich autoritu neuznávají některé sekty, z nichž nejvýznamnější byli karaité.¹²

Nejvýznamnějšími centry této doby jsou z hlediska židovských komunit fátimovský Egypt (zvláště Fustāt, respektive Káhira), Tunisko (s centrem v Qajruvānu) a Španělsko, ačkoli největšími centry zůstávají města na východě, např. podle cestopisu Benjamina z Tudely¹³ žilo v 2. polovině 12. století v Bagdádu 40 tisíc židů, bylo zde 28 synagog a 10 akademií. Podle těchto údajů žily největší komunity ve východní části islámského světa, např. v Ghazně (80 tisíc) a Samarkandu (50 tisíc), pro srovnání, v Káhiře 7 tisíc a v Aleppu 5 tisíc. Většina židů každopádně žila ve městech, např. ve Španělsku, přestože židé tvořili asi jen 0,5 % celkové populace, tvořili poměrně významnou součást jeho městského obyvatelstva: 6-10 %, v některých městech až 20 % (Stillman 1979: 54).

¹² Karaité, „čtenáři Bible“, neuznávají Talmud, pouze učení Bible. Karaité se ovšem pokládali za plnoprávnou součást židovské komunity a jejich soužití s vyznavači rabínskému judaismu bylo bezproblémové. Později k nim patřilo mnoho židů z nejbohatších vrstev.

¹³ Židovský cestovatel a autor hebrejského cestopisu, původem ze Španělska, který ve 12. stol. procestoval Evropu, severní Afriku i Asii. Číselné údaje, které uvádí, je třeba brát s rezervou, nicméně i tak poskytují zajímavou ilustraci. Převzato z De Lange (1996 : 39 – 40).

V tomto období se sice židé v arabských městech soustředili v okolí synagog, ale nešlo o žádné uzavřené čtvrti, ghetta vznikla až v pozdější době. Podíleli se na veřejném životě, s muslimy i s křesťany je často vázala i obchodní partnerství a relativně dobré vztahy (ačkoli jsou doloženy i projevy antisemitismu, např. v Alexandrii, a židovské arabské texty pro něj mají výraz hebrejský *sin'ūt* – nenávisť. Ojedinele docházelo k incidentům namířeným proti židům, jako masakr v židovské čtvrti v Granadě roku 1066).

Pro severoafrické a i španělské židy byla zvláště devastující vláda Almohadů (1146-1275), kteří, jakožto náboženští fanatici, na svém území žádné bezvěrce netolerovali. To vedlo v severní Africe k hromadným konverzím a k rozsáhlému exodu na východ do Egypta a Levanty, ve Španělsku pak na území ovládaná křesťany. V době oslabení almohadské říše se většina konvertitů vrátila k židovství.

2.2.2. Pozdní středověk

Poslední významné období zažili maroční židé za Marínovců, během jejichž vlády ovšem vznikl ve Fesu v roce 1438 rovněž první *mellāh*, tedy izolovaná čtvrť, původně kvůli lepší ochraně jejich komunity, která ale vedla k jejich izolaci. Další *mellāhy* pak vznikaly ve většině marockých měst později, v 16. století, tentokrát již cíleně za účelem izolace.

Po reconquistě se města na pobřeží střeozemního moře rozrostla o židovské vystěhovalce z Pyrenejského poloostrova vyhnané královskými dekrety 1492 ze Španělska a 1497 z Portugalska. Odešlo odtud mezi 50 a 150 tisíci lidmi (De Lange 1996: 41), přesné čísla nejsou známa. Usadili se v pobřežních městech severní Afriky, v osmanském Řecku a Turecku, později v Egyptě a v Palestině.

Zvláště v severní Africe byli ekonomicky i kulturně na mnohem vyšší úrovni než místní komunity a často se rychle prosadili do jejich čela. Na mnoha místech severní Afriky zůstaly komunity španělské a původní severoafrické dlouhou dobu separované. V Maroku se usazovali zvláště v pobřežních městech (tou dobou pod portugalskou správou), zatímco většina místních židů žila ve starých centrech ve vnitrozemí. Pokud už obývali stejné město, dlouhou dobu nedocházelo k vzájemným sňatkům. Obzvláště špatné vztahy byly v Tunisu, kde se později, v 16. a 17. století, usadili též livornští židé: „V Tunisu se vztahy mezi tuniskými židy a mezi židy, kteří přišli ze Španělska nebo odjinud, nazývaných *grana* vyostřily až natolik, že v roce 1710 došlo k totálnímu rozkolu.“¹⁴

¹⁴ „A Tunis, les relations entre Juifs tunisois et Juifs venus d'Espagne ou d'ailleurs appelés *grana* s'envenimèrent à tel point qu'en 1710 cette situation fut l'objet d'un schisme total.“ (Saada 1956: 522)

Také na východě se situace ve 13. století výrazně zhoršila. Mongolský vpád a s ním spojený všeobecný ekonomický i populační úpadek vedl k posílení náboženského fundamentalismu a ve výsledku ke zpřísnění pravidel vůči jinověrcům a doslovné aplikaci těch stávajících. Důsledkem bylo výrazné zhoršení životních podmínek nemuslimů a docházelo i k hromadným konverzím k islámu.

Osmanská říše byla zpočátku vůči jinověrcům mnohem tolerantnější než v předchozím období mamlúci. Koncem 15. a začátkem 16. století a právě zvláště poté, co se arabský východ stal součástí Osmanské říše (1516 Sýrie, 1517 Egypt), na východ přichází vlna imigrace ze Sicílie, Itálie, severní Afriky a Španělska; jen do Palestiny přibylo v polovině 16. století asi 10 tisíc židů (Stillman 1979: 87), většinou původem ze Španělska, případně z dalších míst Evropy. V roce 1577 vznikla v Safedu, nejdůležitějším městě tehdejší židovské Palestiny, první hebrejská tiskárna.

Od 17. století se situace znovu zhoršuje. Důvodem byl jednak větší konzervatismus turecké vlády, a jednak postupný úpadek centrální moci, která tak nebyla schopna poskytnout nemuslimskému obyvatelstvu dostatečnou ochranu.

Mnozí židé a zvláště křesťané začali touto dobou profitovat ze vzrůstajícího obchodního zájmu Evropy a z obchodního a politického soupeření jednotlivých evropských zemí v Levantě i jinde. Někteří udržovali obchodní vztahy s Evropou již dlouhou dobu, např. v Tunisku a Alžírsku byl evropský obchod z velké části v rukou livornských židů, v dalších zemích působili křesťané a židé často jako agenti evropských obchodníků (Stillman 1979: 87).

2.2.3. Reformy moderní doby

Od konce 18. století vyvíjejí evropské velmoci tlak na zlepšení postavení křesťanů (zvláště Rusové a Francouzi) a svého angažmá využívají k zasahování do turecké suverenity. Na židy se začínají orientovat Britové; myšlenka židovského přistěhovalectví do Palestiny a Británie jakožto jejich ochránkyne se objevuje již v roce 1838. Výsledkem tlaku velmocí jsou reformy tanzímátu, v jejichž rámci dochází postupně ke zrovnoprávnění osmanských poddaných bez ohledu na vyznání. Prvním krokem je Gülhanský vznešený dekret (*Gülhane Hatt-ı Şerifî*) z roku 1839. Jeho ustanovení rozvíjí v druhé fázi reformy Reformní dekret (*Islahat ferman-ı*) z roku 1856.

Legální status nemuslimů se ve většině států v průběhu 19. století zlepšoval, jenomže reálně byli mnohem více ohroženi v důsledku decentralizace, která často vedla k tomu, že k aplikaci těchto reformů a změn v praxi vůbec nedošlo. V některých oblastech došlo k

všeobecnému zhoršení bezpečnostní situace a beztrestnému utlačování židovských komunit ze strany místních vládců, kmenů nebo náboženských fanatiků (na druhou stranu, např. v Egyptě se silnou vládou zavedenou Muhammadem Alím byla bezpečnostní situace mnohem lepší).

Autoři shodně popisují dobu konce 19. století a první poloviny 20. století jako období největší degradace židovsko-arabských vztahů. Antisemitismus občas pomáhali rozdmýčovat i evropští zástupci (zvláště Francouzi), jako v případě damašské aféry z roku 1840,¹⁵ která se posléze opakovala na dalších místech. Zprávy soudobých cestovatelů přinášejí svědectví o zvláště špatném stavu židovské populace např. v Maroku a nemožnosti se bránit jakýmkoli útokům ze strany muslimů. (Lewis 1984: 164-166)

2.3. Emigrace

2.3.1. Působení Alliance Israélite Universelle¹⁶

V Maroku, na rozdíl od Osmanské říše, ze strany státu k žádnému posunu v legálním statutu *dimmi* nedošlo. Koncem 19. století zde začala na zlepšení životních podmínek židů pracovat Alliance israélite universelle (AIU). Organizaci založili francouzští židovští intelektuálové v Paříži v roce 1860 a brzy získala poměrně velký politický vliv. Jejím cílem bylo pracovat pro zlepšení životních podmínek souvěrců v dalších zemích a pomoci těm, kteří jsou pronásledováni z důvodu příslušnosti k židovské komunitě. Působili především v severní Africe a na Blízkém východě, konkrétně hlavně v Maroku a v Íránu, kde byla situace horší než na osmanských územích a v Egyptě.

Konkrétní činnost probíhala přímo v těchto zemích, kde organizace zakládala školy, převážně základní, nicméně s důrazem na moderní vzdělání a výuku jazyků. V nich zprvu učili Evropané, ale brzy AIU získala místní učitele, kterým se dostalo vzdělání v pařížské centrále.¹⁷ Krom toho AIU vyvíjela intenzivní politickou činnost, využívala politického vlivu k intervencím u evropských politiků a snažila se naklonit si evropské veřejné mínění. Dařilo se jí poměrně úspěšně hájit zájmy židovských poddaných marockého sultána, k čemuž využívala svého vlivu u evropských vlád. Adolphe Crémieux, který patřil mezi zakladatele a

¹⁵ V případě damašské aféry se jednalo o v Evropě populární (ale v arabských zemích do té doby prakticky neznámé) nařčení z rituální vraždy, v tomto případě sicilského mnicha. Viz také Lewis (1984), kde jsou podrobně rozepsány všechny pogromy, útoky na židovské komunity atd. s daty a vyčíslením obětí na životech i majetku. Původně byli původci obvinění křesťané, ale na počátku 20. století se ho chopili ve větší míře i muslimové.

¹⁶ Viz zejména Laskier (1983)

¹⁷ Pro tyto účely AIU založila a financovala Ecole Normale Israélite Orientale, kde vyučovala budoucí učitele. Tito byli lépe provázáni s vlastní komunitou a krom výuky se snažili obecně o zvýšení úrovně života. (Laskier 1983: 155)

posléze ředitele AIU, prosadil v roce 1870 hromadné udělení občanství alžírským židům. Prosazení podobného dekretu se Alliance pokoušela dosáhnout i v případě Maroka v době, kdy bylo francouzským protektorátem (tedy po roce 1912), ale tentokrát vzhledem k odlišným okolnostem neúspěšně.¹⁸ V Tunisku se jim podařilo dosáhnout alespoň selektivního udělení občanství několika tisícům osob.

2.3.2. Odchod z arabských zemí¹⁹

Jedním z praktických důsledků působení AIU bylo vzbuzení pocitu židovské sounáležitosti překračující národní hranice. Sionistické myšlenky nicméně v arabských zemích, na rozdíl od Evropy, nenalezly v první chvíli širší odezvu. Arabští židé byli zvláště v některých zemích (např. v Iráku) dobře integrováni a považovali se za nedílnou součást tamní společnosti. K hromadnému odchodu nakonec sice došlo, ale až pod tlakem okolností po druhé světové válce, v padesátých a šedesátých letech.

Důvodů emigrace bylo několik, ačkoli jejich závažnost a podíl na konečném efektu se v různých zemích lišil. Za druhé světové války došlo ke zhoršení vztahů mezi židovským a muslimským obyvatelstvem, mimo jiné proto, že arabský nacionalismus hledal zastání u zemí Osy, jakožto nepřátel utlačovatelů a kolonizátorů, tedy Britů a Francouzů. Židé jim byli naopak nakloněni. Dalším důvodem se stal v roce 1948 vznik státu Izrael, a to zvláště v zemích, jichž se to bezprostředně týkalo (Sýrie, Egypt, Irák). V severní Africe hrála větší roli než vznik izraelského státu francouzská kolonizace a hlavně dekolonizace. Židovské obyvatelstvo totiž bylo Francouzům mnohem více nakloněno než obyvatelstvo muslimské. Následkem toho pak emigrovala větší část severoafrických židů do Francie (případně dalších evropských zemí a USA) a ne do Izraele.

V každém případě, více než tisícileté soužití dvou náboženských komunit přestalo během pouhých dvou desetiletí prakticky existovat. Z několika set tisíc židů v jednotlivých arabských zemích zbývají v současné době židovské komunity pouze v Tunisku na Džerbě a v Maroku v Casablance.²⁰

Jako první odešly do Izraele židovské komunity Jemenu a Iráku. V obou případech došlo k jejich hromadné evakuaci, organizované izraelskými úřady.

¹⁸ Především byl důvodem jiný status Maroka (protektorát) oproti Alžírsku, které bylo kolonií. Krom toho proti takovému rozhodnutí byla tentokrát silná politická opozice ve Francii i mezi Francouzi v Maroku.

¹⁹ Následující statistické údaje jsou převzaty z následujících zdrojů: Stillman (2003: 155-164), případně Lewis (1984: 191). Údaje týkající se osmdesátých a devadesátých let čerpají z Bensimon (1994: 59-64) a údaje týkající se Maghribu zejména z Laskier (1994). Doplnkové statistické údaje jsou označeny na místě.

²⁰ Podle internetových stránek Alliance www.aiu.org (15. 6. 2011) jsou v Maroku v současné době dvě střední školy a jedna základní, všechny v Casablance.

2.3.2.1. Jemen

Jemenští židé začali zemi opouštět hned v prvních poválečných letech, především přes Aden, který byl britským protektorátem. Britové nebyli takovému exodu příliš nakloněni, ale nakonec ustoupili, zvláště poté, co zajdovský imám Ahmad povolil všem svým židovským poddaným opustit Jemen, pokud chtějí. Špatné podmínky v uprchlických táborech v Adenu a hrozby epidemií nakonec vyřešila bezprecedentní tajná operace, pojmenovaná Orlí křídla (On Wings of Eagles), známá jako Operace Létající koberec, během níž se přepravilo mezi lety 1949 a 1950 z Adenu do Izraele na 44 tisíc osob. Další odcházeli ještě v padesátých letech, za konec exodu lze považovat rok 1955. Po něm zůstala v Jemenu asi tisícovka židů, převážně v horách severního Jemenu. Poslední nalezené zmínky pocházejí z roku 2007 a hovoří o 370 osobách.²¹

2.3.2.2. Irák

Židovská komunita zde byla integrována, plně arabská a angažovala se v iráckém kulturním obrození.²² Zvláště ve vyšších vrstvách bylo mnoho přesvědčených odpůrců sionismu, na druhou stranu mladší lidé s ním sympatizovali a několik tisíc jich ilegálně emigrovalo přes Írán do Izraele. Roku 1950 schválil irácký parlament normu, podle níž ti, kdož chtějí opustit zemi, tak mohou učinit, pokud se nejprve vzdají iráckého občanství. Tato norma měla být v platnosti jeden rok, během něhož se přihlásilo téměř 90 tisíc zájemců. Podobně jako v Jemenu, byli zájemci evakuováni leteckým mostem v rámci operace Ezdráš a Nehemjáš (nebo lidově operace Ali Baba). Během celé operace do konce roku 1951 bylo evakuováno přes 113 tisíc lidí, dalších asi 20 tisíc opustilo zemi ilegálně, a asi 6 tisíc jich v Iráku zůstalo. Začátkem devadesátých let jich zbývalo asi 200.

2.3.2.3. Libye

Také v Libyi došlo k hromadné emigraci krátce po vzniku Izraele, ačkoli zde nešlo o žádný organizovaný přesun jako v předchozím případě. Vzhledem ke špatné materiální situaci i špatným vztahům s muslimskými sousedy (po válce došlo k několika protižidovsky orientovaným bouřím až pogromům, jejichž výsledkem byly desítky mrtvých) většina z asi 36 tisíc židovských obyvatel emigrovala do Izraele, popřípadě do Itálie (zvláště příslušníci elit) ve chvíli, kdy Britská vojenská správa emigraci umožnila (tj. v únoru 1949). Zbylí²³

²¹ Podle BBC News [online] < http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8418990.stm > [9. 7. 2011]

²² Podrobnější popis zejména sociální situace v jednotlivých zemích viz Lewis (1984), zde s. 184.

²³ Data ohledně velikosti libyjské židovské komunity se různí, takže ani není jisté, kolik osob po první vlně emigrace zůstalo.

Libyi opustili po šestidenní válce v roce 1967, po roce 1970 už o libyjských židech neexistují žádné doklady (Yoda 2005: 4).

2.3.2.4. Egypt

Ani v zemích sousedících s Izraelem nedošlo k žádnému organizovanému přesunu. Část těchto komunit odešla samostatně, zčásti ilegálně překročila hranice do Izraele, nicméně část zůstala v těchto zemích ještě poměrně dlouhou dobu poté.

Takový je zvlášť případ Egypta. Egyptská komunita čítala po válce asi 75 tisíc jedinců, kteří žili z větší části v Káhiře a v Alexandrii. Arabsky zde mluvily nižší vrstvy, jejichž příslušníci následně také emigrovali do Izraele (90 % do roku 1953, podle Stillman 2003: 141). Podle Lewise „zatímco nižší třídy nepřestávali mluvit arabsky a cítili se Egyptany, židé střední a vyšší třídy – stejně jako mnozí křesťané a dokonce někteří muslimové – se často odcizili kulturou i národností, používali většinou italštinu a později francouzštinu, spíše než arabštinu, posílali své děti do cizojazyčných škol a často získávali občanství některé evropské země.“²⁴ Většina místních židů měla cizí nebo prakticky žádné občanství. Mezi lety 1949-52 emigrovala asi třetina místních židů do Izraele nebo do západních zemí, zvláště vyšší třídy nicméně prozatím zůstaly a udržovaly dobré vztahy s egyptskou vládou. Tyto pokračovaly i po převratu, až do války 1957 a následných represí. Na začátku devadesátých let zbývaly z kdysi velké a angažované komunity asi dvě stovky starších lidí v Káhiře.

2.3.2.5. Sýrie

Syrská komunita byla ve srovnání s těmi v ostatních státech poměrně malá, v roce 1950²⁵ 12 tisíc lidí společně v Sýrii a v Libanonu (především Aleppo, Damašek a Bejrút). Na rozdíl od jiných států zde také nedošlo k žádnému zvnějšku organizovanému exodu, větší část odešla ilegálně brzy po vzniku Izraele, zbytek (asi 4 tisíce osob) získal právo vycestovat do USA na začátku devadesátých let.

2.3.2.6. Alžírsko

Situace v Maghribu byla odlišná v několika bodech. Zaprvé, židovské elity byly poměrně dobře integrovány, a to ne v arabské, ale ve francouzské komunitě, a jejich odchod

²⁴ While the lower classes remained Arabic-speaking and Egyptian in sentiment, in the middle and upper classes Jews – like many Christians and even some Muslims – were often alienated in both culture and nationality, for the most part using Italian and later French rather than Arabic, sending their children to foreign-language schools, and often obtaining the citizenship of a European country.“ (Lewis 1984: 184)

²⁵ Archiv AJC [online] [8. 5. 2011] Dostupné z < http://www.ajcarchives.org/ajc_data/files/1950_7_wjp.pdf >, Laskier (1983) uvádí konkrétně 12 tisíc židů v Aleppu, 3 tisíce v Damašku, 12 tisíc v Bejrútu a 500 v Saidě.

proto souvisel s koncem francouzského angažmá v těchto zemích. Jejich kroky pak směřovaly často do Francie a ne do Izraele. Takový je případ zvláště Alžírka, méně potom dalších dvou zemí.

Původní komunita v Alžírsku čítala asi 135 tisíc jedinců.²⁶ Alžírským židům zajistil – bez ohledu na míru jejich integrace – *décret Crémieux* již v roce 1870 francouzské občanství (na rozdíl od muslimů, kteří mohli francouzské občanství získat teprve na základě žádosti) a byli francouzskému vlivu nakloněni mnohem více než jejich arabští sousedé. Velice rychle (a rychleji než muslimové) např. přijali za vlastní francouzštinu, která velmi záhy nahradila arabštinu i v každodenní komunikaci. Za vichystického režimu, v roce 1940, byl dekret dočasně zrušen, a znovuobnoven roku 1943. Ve válce o nezávislost se židé neangažovali – jednak byli Francouzům poměrně nakloněni, a kromě toho byli stále francouzskými občany.

Většina židů odešla z Alžírka až mezi lety 1961-1962, tedy koncem války o nezávislost, s definitivním odchodem Francouzů. Drtivá většina následně emigrovala ne do Izraele, ale především do Francie, případně dalších zemí (včetně USA). V Alžírsku jich zůstalo jen několik stovek (méně než tisíc v roce 1970, převážně starší lidé, komunitní život tou dobou již neexistoval), větší část v původních centrech, Alžíru a Oranu (další centra: Constantine, Bone, Tlemcen, Mostagem).

2.3.2.7. Tunisko

Tunisko bylo na rozdíl od Alžírka francouzským protektorátem a nikdy se nestalo integrální součástí Francie. Na rozdíl od alžírských židů měla také většina těch tuniských (tři čtvrtiny podle Laskiera) tuniské občanství, francouzské bylo možné získat na základě individuální žádosti. Původně zde okolo bylo statisíce osob, z toho polovina v Tunisu, dále potom v Gabesu a na jihu země. V současné době zde žije asi jeden a půl tisíce jedinců na Džerbě, v obcích *Ḥāra kabīra a Ḥāra saġīra*. (Laskier 1994: 272).

2.3.2.8. Maroko

Marocká židovská komunita byla svého času největší v arabském světě. Ještě po válce čítala až 300 tisíc lidí (podle jiných údajů jenom 250 tisíc). Během francouzského protektorátu (1912-1956) byli, na rozdíl od alžírských židů, považováni francouzskými úřady za domorodce, ačkoli příslušníci francouzsky vzdělaných elit se snažili získat francouzské občanství, nakonec úspěšně (Laskier 1994: 26). Za 2. světové války na tom byli lépe než židé

²⁶ Lewis (1984: 191). Archiv AJC udává číslo 140 tisíc osob. Laskier na základě archivů AIU uvádí přes 25 tisíc v roce 1913, ale většina, asi 10 tisíc lidí odtud uprchlo po protizidovských nepokojích v roce 1945.

v sousedních zemích, když marocký sultán odmítl aplikaci nařízení vichystické vlády. Emigrace zde trvala déle zvláště proto, že Izrael zavedl 1951 vzhledem k nezvladatelnému

počtu imigrantů selektivní migraci,²⁷ která se dotýkala severoafrických a zvláště pak marockých židů. I tak většina emigrovala během padesátých let, zvláště s blížící se nezávislostí (zvláště 1955) a následně po ní. Někteří se posléze do vlasti vrátili.

Největší komunity se soustředily ve starých městských centrech, tedy ve Fesu, Miknásu, Marrákeši, ale od konce 19. století a v první polovině století dvacátého. Židé postupně opouštějí staré *mellāhy* a stěhují se do moderních evropských center na pobřeží, tj. zvláště do Casablanky a Mogadoru (Essouira).

V sedmdesátých letech udává Lewis (1984: 191) stále ještě 18 tisíc jedinců. Současné zdroje hovoří o asi dvou tisících lidí žijících z velké části v Casablance, což i tak je největší komunita ze všech arabských zemí. (DellaPergola 2010: 55)

2.4. Shrnutí

V historickém vývoji je třeba zdůraznit některé aspekty, které se výrazněji projeví ve vývoji lingvistickém.

Vrcholu dosáhly arabsko-židovské vztahy ve středověku, v době politické dezintegrace abbásovské říše. Z této doby existuje i velké množství dokladů psaných v židovské arabštině.

Významnou roli hrála izolace židovských komunit v muslimských městech přibližně od 15. století (za předěl můžeme přibližně považovat vznik prvního *mellāhu* 1438). Důsledkem této izolace byl vývoj židovských dialektů více či méně nezávislý na vývoji okolního muslimského dialektu.

Dalším podstatným aspektem jsou rovněž jednotlivé přesuny celých židovských komunit, ať už jsou to přesuny mezi jednotlivými arabsky mluvícími státy, nebo odchod španělsky a portugalsky hovořících židů z Pyrenejského poloostrova a jejich usazení se ve většině severoafrických pobřežních měst na konci 15. století, později v Tunisu příchod židů z Itálie.

Již v 18. století a od té doby čím dál výrazněji se objevuje další významný rys, a to rostoucí evropská přítomnost a vliv v arabských zemích. Největší vliv na místní židovské komunity měla Francie v severní Africe. K šíření francouzské kultury významně přispěla Alliance Israélite Universelle. V Alžírsku pak bylo nejdůležitějším počinem udělení francouzského občanství všem alžírským židům.

²⁷ Do Izraele mohl přicestovat jen ten, kdo byl schopen si zaplatit cestu a byl uznán schopným uživit sebe i svou rodinu. Toto opatření očekávaně nejvíce dopadlo na nevzdělané a chudé marocké Židy.

V průběhu padesátých a šedesátých let emigrovala velká většina židů z arabských zemí buďto do Izraele nebo do některé z evropských zemí (nejčastěji do Francie). Současné komunity, které v arabských zemích zůstaly, čítají jen několik tisíc osob, nejvíce z nich žije v marocké Casablance.

3. Židovské jazyky

Židé rozptýlení v diaspoře nepoužívali jako svůj mateřský jazyk hebrejštinu ani aramejštinu, která hebrejštinu vystřídala i v Palestině. Místo toho přijali jazyky, s nimiž přišli na nových územích do kontaktu. V průběhu staletí obvykle jedna komunita vystřídala i několik různých jazyků; např. na tuniském pobřeží hovořily židovské komunity pravděpodobně, stejně jako okolní obyvatelstvo, zpočátku punsky,²⁸ později je zde doložena latina, nakonec přijali arabštinu, kterou sem přinesli v 8. století arabští dobyvatelé, aby ji v 19. a 20. století vyměnili za francouzštinu.

V současné době se tradice různorodých židovských jazyků chýlí ke konci. Jak píše Paul Wexler na úvod svého článku: „Všeobecný posun k nežidovským jazykům po celém světě a k obnovené mluvené hebrejštině v Izraeli má nyní za následek zastarávání současných židovských jazyků a ukončení 2600 let trvající židovské jazykové tvorby.“²⁹ (Wexler 1981).

Jednotlivé židovské jazyky jsou objektem zájmu lingvistů již od 19. století - nejprve jidiš, djudezmo (též judeo-španělština),³⁰ na začátku 20. století se objevují i první popisy židovských arabských dialektů. Zájem o ně trvá i dnes, kdy byly v roli mateřského jazyka z větší části nahrazeny jiným jazykem (z větší části ivritem v Izraeli, případně jednotlivými evropskými jazyky), některé z nich se vyučují na univerzitách, což je případ např. již zmíněného jidiš.

3.1. Definice židovských jazyků

Snahy o nalezení rysů definujících různorodé židovské jazyky vycházejí z předpokladu společné kultury a náboženské tradice, které sdílejí jednotlivé židovské komunity v různých částech světa. Z lingvistického hlediska netvoří židovské jazyky žádnou ucelenou skupinu, přes veškerou různorodost nelze popřít, že sdílejí některé rysy historické, sociolingvistické i strukturní. Studie Paula Wexlera (1981: 100) je definuje jako „společné zdroje obohacování, stejně jako společné procesy vzniku a vývoje.“³¹ (Wexler 1981: 100).

Většina dalších autorů, kteří se touto problematikou zabývají, ve svých definicích zdůrazňují také právě tyto definice, které se mohou doplňovat nebo vycházet jedna z druhé:

²⁸ Jak se v této části severní Afriky mluvilo před příchodem Arabů, ve skutečnosti není jisté. Domněnka týkající se punštiny vychází z textů sv. Augustina, na latinu zase ukazují archeologické nálezy (Saada 1956).

²⁹ „Widespread shifts to non-jewish languages throughout the world and to revived spoken hebrew in Israel is now resulting in the obsolescence of contemporary jewish languages and putting an end to 2600 years of Jewish language creation.“

³⁰ Vhodným názvem pro tento jazyk se zabývá článek P. Vinše (2010). Podle něho je *djudezmo* název, který používali pro svůj jazyk sami mluvčí. Dnes se pro hovorový jazyk rozmáhá i výraz *ladino*, původně vyhrazený specifickému jazyku biblických překladů a na ně navazující literatury. Autoři anglicky psaných článků používají nejčastěji výrazy *judezmo* nebo *judeo-spanish*, a to prakticky jako synonyma.

³¹ „Common sources of enrichment as well as common processes of genesis and development.“

a.) Jsou to jazyky, které používají židé ke komunikaci v rámci své komunity. Tuto základní definici všichni autoři uznávají, sama o sobě je ale nedostatečná, jak logicky podotýká Rabin (1981): taková definice by zahrnovala kromě již zmíněných jazyků, staré i moderní hebrejštiny, také ruštinu, němčinu, angličtinu a mnoho dalších jazyků, které se nijak neliší od jazyků většiny.

b.) Jejich odlišnost od majoritních jazyků je sekundární; všechny jsou založeny na jazyce, jímž hovořila v té době okolní společnost – jidiš na němčině, djudezmo na španělštině, judeo-italština je dialektem italštiny, židovská arabština je odvozena od arabských dialektů. Ke vzniku odlišností od těchto majoritních jazyků došlo až postupným vývojem.

c.) Poměrně často se objevuje situace, kdy židovské komunity mluvily jazykem zcela odlišným od svého okolí. Důvodem byly přesuny celých židovských komunit a jejich usazování se v cizojazyčných oblastech. Patří sem již zmiňované djudezmo, mluvený jazyk sefardských komunit v Osmanské říši, používaný až do 20. století. V podobné situaci byla i hakitiya, rovněž judeo-španělština, ale tentokrát v Maroku (tímto jazykem ještě v době vyhlášení francouzského protektorátu mluvilo asi 12 tisíc z tehdejších asi 100 tisíc marockých židů),³² nebo jidiš v Polsku a dalších slovansky mluvících státech.

d.) Často se zdůrazňuje postoj mluvčích k vlastnímu jazyku. Názvy jidiš i djudezmo pocházejí od samotných mluvčích, kteří tak dávali najevo, že je považují za své, židovské jazyky. Mluvčí židovské arabštiny na druhou stranu svůj jazyk nazývali většinou prostě *'arabīja*.

e.) Ze sociolingvistického hlediska charakterizuje židovské komunity multilingvismus a diglosie. Multilingvismus zahrnuje vztah k majoritnímu jazyku, který židé ovládali, neboť jejich mateřský jazyk sloužil pouze ke komunikaci uvnitř vlastní komunity.

S pojmem diglosie, jakožto základní charakteristiky židovských jazyků, přichází Rabin (1981). Podle něho jsou židovské jazyky ty jazyky, které koexistují v diglosické situaci s hebrejštinou. Hebrejšтина jakožto jazyk liturgický je vyšším, prestižním jazykem a mateřský jazyk zaujímá hierarchicky nižší pozici. Pro situaci diglosie není třeba, aby vyšší jazyk ovládala celá komunita, a také hebrejštinu v židovských komunitách neovládali všichni, neboť byla součástí školního vzdělání a samozřejmě náboženského kultu. V praxi to znamená, že její znalost byla vyhrazena prakticky pouze mužům a i u nich se její úroveň lišila v závislosti na dosaženém vzdělání. Význam hebrejštiny byl ale uznáván celou komunitou a jakožto prestižnější jazyk postupně pronikla i do dalších oblastí lexika, než je náboženství. Od této prestižní role hebrejštiny se potom odvozují i další strukturní charakteristiky těchto jazyků.

³² Lévy, S. (1990): *Parlers arabes des Juifs du Maroc: particularités et emprunts*. Thèse d'état. Paris: Université Paris VIII. Citováno podle Heath (2002: 10)

f.) Společné strukturní rysy židovských jazyků jsou následující (např. podle Bar-Asher 1996): obsah hebrejské, v menší míře aramejské, lexikální složky, použití hebrejského písma (v případě, že se jedná o psaný jazyk); většina židovských jazyků má rozsáhlou literaturu, psanou právě v hebrejském písmu, často se jedná o překlady náboženských textů.³³

3.2. Příčiny vzniku židovských jazyků

Ke vzniku těchto specifických variet přispělo vícero faktorů. Základem byla segregace židovských komunit. V Evropě i v arabských městech žili židé společně ve vlastních čtvrtích, ghettech (které se např. v severní Africe nazývaly *mellāh*).

Židovské náboženství činilo jazyk snáze přístupný výpůjčkám z hebrejštiny a aramejštiny, ale uzavíralo ho zvláště jazykům spjatým s jinými náboženskými a kulturními systémy, např. spisovné arabštině (která je naopak chápána v muslimské společnosti jako prestižní a tudíž naopak může mít a má vliv na muslimské dialekty) nebo ve stejném kontextu beduínským dialektům (které byly muslimy také považovány za prestižní, zosobňující právě arabské ctnosti).

Dalším důvodem odlišnosti židovských dialektů je migrace. Toto se netýká pouze mezinárodní migrace, jako v případě judeo-španělštiny nebo jidiš, ale existují i důkazy, že docházelo k vnitřní migraci v rámci jednotlivých lingvistických území.

Naopak mohlo docházet i k vzájemnému vlivu mezi komunitami mluvčích různých židovských jazyků. Většina španělských židů vyhnaných po roce 1492 z Pyrenejského poloostrova a usazených v zemích Maghribu záhy opustila španělštinu a přijala arabštinu, španělština ale stačila obohatit místní severoafrické židovské dialekty o lexikum románského původu.

3.3. Status židovských jazyků

Otázka, zda je možno považovat židovské jazyky opravdu za nezávislé jazyky, či zda o nich uvažovat jako o dialektálních variantách jednotlivých jazyků, od nichž jsou tyto odvozeny, zaujímá v debatě o definici židovských jazyků poměrně významné místo. Vzhledem k různé míře originálních rysů v jednotlivých jazycích a i k různorodosti v rámci jednotlivých celků (židovské arabské dialekty jako celek zdaleka nejsou homogenní

³³ Tyto překlady jsou kapitolou samy o sobě. Jazyk, kterým byly psány, se obvykle lišil od mluveného jazyka dané komunity, v zásadě šlo o překlad slovo od slova, zachovávající syntaktickou strukturu hebrejského originálu. Např. judeo-španělská verze takovéhoho literárního jazyka se nazývá ladino a používala se výhradně jako literární jazyk. Podobné variety jazyka existují i u dalších komunit, včetně judeo-arabské. Je pravděpodobné, že tento jazyk měl vliv zpětně na hovorový jazyk. (Vinš 2010)

skupinou), se ovšem většina autorů tomuto rozdělení vyhýbá a zavádí klasifikace, které více odpovídají charakteru studovaného materiálu.

Gold (1981: 32) považuje tradiční dělení v případě této skupiny jazyků za zavádějící, už proto, že do dělení vnáší hodnotící kritéria,³⁴ která jsou s těmito termíny provázána. Místo toho navrhuje pojem *varieta*,³⁵ kterou je možno označit všechny dialektální úrovně.

Chaim Rabin (1996) rozlišuje dvě úrovně židovských jazyků, aniž by se zabýval pojmem dialektu, totiž jazyky židovské a jazyky judaizované.

K základním rysům židovského jazyka při tomto rozdělení patří, že tyto jazyky pokrývají všechna odvětví lidské činnosti, jsou mluvené i psané. Jejich podstatným znakem zároveň je, že se liší od jazyka okolní majority. Tím pádem tato kategorie obsahuje prakticky pouze jidiš (na němčině založený jazyk ve slovanském prostředí) a judeo-španělštinu (na španělštině založený jazyk v řeckém, tureckém nebo arabském prostředí). Krom toho by se sem možná dala zařadit též středověká židovská arabština, v níž se zachovalo velké množství hebrejsky psaných záznamů (zatímco většina moderních dialektů psaná není).

Druhá možnost znamená, že židé mluvili jazykem okolní komunity, ale se specifickými znaky. K těm patří v první řadě hebrejská lexikální složka, související s jejich náboženstvím, zatímco okolní jazyky často přijímaly lexikum jiných jazyků, spjatých pro změnu s jejich vlastním náboženstvím a přeneseně i kulturou a vzdělaností (např. velmi výrazná arabská složka v perštině či latinská složka v západoevropských jazycích). Zároveň se pak tyto jazyky liší zachováváním prvků jiných jazyků, s nimiž komunita přišla v minulosti do styku (tak např. provensálské lexikum u židovských mluvčích v severofrancouzském prostoru, které naznačuje, že tato komunita přišla z jihu Francie v době, kdy se zde ještě nerozšířila francouzština).

3.4. Židovská arabština

Pokud se mluví o židovské arabštině, míní se tím obvykle spíše její středověká varianta. Ta splňuje všechny předpoklady, aby byla charakterizována jako židovský jazyk: zachovala se v ní rozsáhlá literatura, psaná hebrejským písmem a obsahující hebrejsko-aramejskou složku, včetně překladů židovských náboženských textů.

Cílem následující kapitoly je charakterizovat tuto středověkou variantu, jakožto předchůdkyně moderních židovských arabských dialektů.

³⁴ Podle Golda rozdělení na jazyk a dialekt implikuje hodnocení „a real language“ vs. „a mere dialect.“ Jazyk implikuje kulturu, dialekt folklor. Dialekt je často považován za pokroucenou, nesprávnou verzi jazyka.

³⁵ *Variety*, případně *lect*, se stejným významem. (Gold 1981: 32)

3.4.1. Předislámské období

Arabsky mluvili židé patrně už v předislámské Arábii, jsou doloženi i předislámští židovští básníci,³⁶ jejichž poezie se ale po jazykové stránce neliší od tvorby jejich současníků. Muslimské zdroje označují tento dialekt jako *al-jahūdīja* (který se patrně vyznačoval, podobně jako současné dialekty, hebrejskou a aramejskou lexikální příměsí), nicméně žádný přímý doklad existence specifické židovské arabské variety se z této doby nezachoval. Co se týče dalších zemí v době před arabizací, mateřským jazykem židů v oblasti Sýrie a Iráku byla aramejšťina, v severní Africe patrně berberština, případně severoafrická verze románského jazyka (Khan 2002), ve skutečnosti tedy stejné jazyky, jimiž mluvilo okolní nežidovské obyvatelstvo. Ani jeden z těchto jazyků tedy nebyl, na rozdíl od staré hebrejšťiny, specificky židovský (ačkoli aramejšťina, jíž je psán Talmud,³⁷ je pro judaismus druhým posvátným jazykem).

Tyto jazyky židé už během první vlny arabizace záhy po arabské expanzi, to znamená patrně už během 8. století, vyměnili za arabštinu. Velmi rychle se arabizovali zvláště ti, kteří v tehdejší době sídlili ve městech, neboť podle převládajícího názoru (Miller 2004) k šíření arabštiny docházelo v první fázi z arabských garnizonních měst, zakládaných často v blízkosti dosavadních center. Arabizace rurálních oblastí trvala déle, v některých oblastech iráckého Kurdistánu přetrvala mluvená aramejšťina až do moderní doby.³⁸

3.4.2. Charakteristika židovské arabštiny

Nejstarší dochované doklady psané židovské arabštiny pocházejí až z 9. století. Z chronologického hlediska dá rozdělít na tři období: ranou (9. století), klasickou (přibližně 10.-15. století), pozdní (od 15. století dále) židovskou arabštinu,³⁹ případně sem lze jako pokračování této tradice přiřadit též moderní židovskou arabštinu, neboť židovské arabské texty se nepřestaly objevovat ani ve 20. století. Jako příklad lze uvést jeden z posledních překladů Genesis,⁴⁰ který vyšel v Tunisku v roce 1937, „neboť jazyk tradičně po staletí

³⁶ Nejznámějším takovým básníkem byl v 6. století n. l. As-samaw²al (Samuel) ibn ³ādiyā⁴ (السموأل بن غريضة بن عادياء الأزدي)

³⁷ Jeruzalémský talmud je psán západoaramejským dialektem, zatímco Babylónský talmud je psán tzv. židovskou babylónskou aramejšťinou (jewish babylonian aramaic), která se řadí k severovýchodní aramejšťině. Podle <http://www.ethnologue.com> [3. 6. 2011]

³⁸ v současnosti je židovská neo-aramejšťina vyhynulý nebo téměř vyhynulý jazyk, který se používal ve vesnicích v okolí ⁵Aqry v severním Iráku. Jinak má neo-aramejšťina, též asyrština, přes 400 000 mluvčích v Iráku a v Sýrii. Podle <http://www.ethnologue.com> [3. 6. 2011]

³⁹ Hary (2003). Blau (1988) místo výrazu „later“ používá „modern“, nicméně v časovém rozdělení se shoduje.

⁴⁰ Autorem tohoto překladu byl tuniský rabín Mordechaj Ĥaj Dijjān.

používaný v Tunisku pro překlad Bible se změnil a většina mu již (v současné době) nerozumí.⁴¹ (Doron 2007: 15)

Základní charakteristikou, spojující židovské arabské texty všech těchto období (a na jejímž základě je lze považovat za židovské) je, že tyto texty byly psány židy a pro židy. Tomu odpovídají i jejich hlavní znaky, tedy hebrejské písmo (s výjimkou některých palestinských karaitských textů z doby okolo roku 1000 a některých judeo-španělských autorů; karaité použili arabské písmo dokonce pro transliteraci hebrejské Bible), časté hebrejské a aramejské výpůjčky, které zdaleka netýkají pouze náboženských termínů (Blau 1988).

3.4.2.1. Střední arabština

Středověké židovské arabské texty nejsou přímým záznamem hovorového jazyka, ale projevem tzv. střední arabštiny, která je přechodnou formou mezi vysokým a nízkým stylem, tedy mezi spisovnou arabštinou (o níž se autor snaží, ale naráží přitom na limitovanou znalost tohoto jazyka) a autorova rodného dialektu. Zároveň se tento styl vyznačuje množstvím hyperkorekce, které nepatří do rejstříku ani dialektu, ani spisovného jazyka. Některé tyto hyperkorekce mohou být i poměrně produktivní a nesnadno odlišitelné od dialektálních rysů.

Reálnou podobu dialektu z textů psaných židovskou arabštinou nelze poznat, zvláště jeho odlišnost od okolního muslimského dialektu, patrná je pouze odlišnost od klasické arabštiny. I tak je střední arabština jedním ze zdrojů rekonstrukce hovorového jazyka ve středověku, spolu se záznamy o hovorové arabštině pocházejícími z knih tehdejších gramatiků.

Joshua Blau (1988: 85, 86) dělí střední arabštinu na standardní (vyvážená spisovná a dialektální složka) a substandardní (dialektální složka převažuje). Střední arabština není výsadou jenom židů, je doložena i u textů psaných muslimskými a křesťanskými autory, přičemž texty muslimských autorů jsou většinou bližší spisovné arabštině (tedy standardní), zatímco křesťanské i židovské texty mohou být standardní nebo substandardní, míra smíšenosti se v jednotlivých obdobích i v jednotlivých textech liší. Míra dialektálnosti jazyka i množství hebraismů v textech psaných židovskou arabštinou jsou dány jak charakterem textu, tak i individuální volbou autora, případně závisí i na tom, komu je text určen a jakému účelu slouží.

⁴¹ „as the language customarily used over centuries for translation of the Bible in Tunisia has changed and is no longer understood by most.“

3.4.2.2. Klasická židovská arabština

Právě v mírou dialektálnosti a charakterem textů se nejvíce liší jednotlivé chronologické fáze židovské arabštiny. Podle převládajících tendencí se klasická židovská arabština snaží spisovné arabštině více přiblížit, v předchozí a pozdější fázi jsou pak dialektální rysy v textech mnohem patrnější. V pozdní židovské arabštině lze navíc pozorovat regionální rozdíly, které odpovídají různým dialektům v různých oblastech, zvláště díky dialektální gramatice a strukturním změnám, které jsou v ní patrné mnohem výrazněji než v předchozích variantách.

V klasickém období se židovská arabština používala prakticky ve veškerých prozaických útvarech, pro všechny druhy soukromých a obchodních záznamů, soukromou korespondenci, ale i pro náboženské spisy, překlady svatých textů (zde se, podobně jako *ladino* v judeo-španělském kontextu, používalo doslovného překladu, který se nazýval *šarḥ* a který byl často pro neznalé hebrejštiny nesrozumitelný), pro filosofické a vědecké spisy, tedy plnila roli kulturního a spisovného jazyka. Arabštinu židé nepoužívali pouze pro poezii (zvláště náboženskou), která byla od začátku vyhrazena hebrejštině. Arabská poezie, jakožto arabský nejdůležitější a nejhodnotnější literární žánr, s sebou totiž nesla velké množství konotací, které byly židovské kultuře bytostně cizí, byla prakticky po celý středověk tematicky i formálně omezená a vyžadovala vysokou úroveň znalosti spisovné arabštiny (Blau 1988: 87).

Blau (1988: 116, též 1997: 57, 58) se domnívá, že tím pádem, ačkoli se židovská arabština gramaticky neliší od jiných variant střední arabštiny, splňuje podmínky pro status samostatného jazyka. Vysvětluje tím i fakt, že židovskou arabštinou psali i ti autoři, kteří jinak klasickou arabštinu bezpochyby ovládali. Nejznámějším případem je Moše ben Majmūn (Maimonides), jehož spisy určené i muslimskému publiku jsou psány klasickou arabštinou, zatímco jeho komentář k mišně nebo soukromá korespondence se dochovaly v židovské arabštině (Hary 2003: 62).

3.4.2.3. Pozdní židovská arabština

Ke změně charakteru židovských arabských textů, tedy k přechodu z klasické na pozdní židovskou arabštinu, dochází přibližně v 15. století. Benjamin Hary (2003: 62) to považuje za „dramatickou změnu“ a základní předěl ve vývoji judeo-arabštiny. Tento vývoj má zřejmou souvislost s historickým vývojem společnosti v arabských zemích a v historických vztazích obou komunit, židovské a muslimské.

K postupným změnám společenského klimatu a zhoršování židovsko-muslimských vztahů (respektive vztahu muslimské většiny a menšiny *ahl ad-dimma*) docházelo již od 13. století, jeho důsledkem bylo omezení vzájemných styků a postupná izolace židovské komunity v arabských městech. Tento vývoj vyvrcholil v 15. století a později zakládáním izolovaných čtvrtí (*mellāḥ* v Maroku, *ḥārat al-jahūd* v Egyptě). Sociální izolace pak způsobila, že se židé odvrátili od arabské kultury a více se soustředili na vlastní tradice. Fakt, že v arabštině v této době vznikají už pouze díla na nižší úrovni, zatímco plnohodnotným kulturním jazykem se stává hebrejšтина, je logickým důsledkem tohoto vývoje.

Ne ve všech oblastech ovšem k tomuto předělu došlo (nebo alespoň ne k tak výraznému). Nejvýrazněji se projevuje v severní Africe, zatímco např. jemenské judeo-arabské texty odpovídají i v pozdějších dobách spíše klasické formě.

V pozdní židovské arabštině se objevuje i lidová literární tvorba, včetně poezie, nicméně židovská arabština ztratila postupně svůj status kulturního a literárního jazyka.

3.4.2.4. Písmo

Jak už bylo řečeno, používala židovská arabština ve většině případů hebrejské písmo. V této formě lze nalézt velké množství dokumentů, a to jak původních, tak i prepisů z arabštiny pro potřeby židovského čtenářstva. Nejpravděpodobnější je, že židům, jejichž školní příprava spočívala ve studiu hebrejských náboženských textů, bylo hebrejské písmo mnohem bližší než arabské, které často vůbec neovládali. Nejen jazyk, ale i písmo textu se tedy lišilo v závislosti na tom, komu byl text určen.

Způsob zápisu židovské arabštiny je poměrně variabilní. Protože hebrejské písmo má méně znaků než arabské písmo, doplňovalo se o přídatná diakritická znaménka (často tečky, podle vzoru arabských písmen). Některé texty jsou vokalizované (ačkoli tento jev není příliš častý), přičemž většina textů používá spíše arabský než hebrejský způsob vokalizace, někdy jsou též užívány *matres lectionis*.

Standardní prepis,⁴² který se rozšířil v klasickém období a v němž je zapsána většina textů, je zjevně inspirován zápisem klasické arabštiny. Arabské hlásky, které v hebrejštině existují jako poziční alofony, jsou takto také psány (tak např. *ṭ* jako *ṭ*, *ḡ* je zapsáno nejčastěji jako *ḡ*, *ḥ* jako *ḥ*, občas dochází k variacím, co se týče diakritiky, zvláště u zápisu *ḡ* a *ḡ*).

⁴² Blau (1988, 1997) tuto variantu nazývá *Middle Arabic Literary Standard* a vymezují ji jako ucelený systém, rozšířený ve všech částech tehdejšího arabského světa, na rozdíl od nestandardizovaných variant používaných v před- a poklasickém období.

Písmeno *s* se zapisuje tradičně **ס**, zatímco znak **ש** označuje vždycky *š*. Zápis hlásek, které v hebrejštině neexistují ani jako varianta, se inspiroje jejich zápisem v arabském písmu. To se týká především emfatických konsonantů: *d* se zapisuje jako **ד**, *z* jako **ז**, přičemž v tomto případě je zajímavé, že se tyto dvě hlásky rozlišují, ačkoli v mluveném jazyce v té době již toto rozlišení není relevantní.⁴³ Snaha přiblížit se pravopisu klasické arabštiny je zřejmá i např. ze způsobu psaní určitého členu (לֵאמֹר i v případě, že následuje sluneční souhláska).

Texty, které vznikly před přelomem prvního tisíciletí, používají variantu zápisu, která se opírá mnohem více o hebrejské písmo a fonetiku (což např. znamená, že hlásky, které hebrejšтина nemá, zapisuje pomocí foneticky nejpodobnějších variant, takže potom *d* i *z* mohou být shodně zapsány jako **ד**). Takovýchto textů je doloženo mnohem méně a v klasické době se vyskytují výjimečně. Blau (1997: 56) tento způsob zápisu nazývá *Early Vulgar Judaeo-Arabic Spelling*. Vysvětluje ho tím, že ačkoli vznikla standardní forma zápisu poměrně záhy, byla nejprve rozšířena pouze mezi vzdělanci, zatímco ostatní, méně vzdělaní a tedy neznalí klasické arabštiny, zapisovali jazyk foneticky. V 10. století už byla standardní forma zápisu všeobecně rozšířena, patrně zvláště zásluhou překladu Pentateuchu od Sa'adjā Gā'ona ibn Jūsufa al-Fajjūmīho⁴⁴ v 10. století, případně další literární tvorby, která se všeobecně rozšířila. Tuto teorii podporuje i fakt, že po 15. století jsou pozdní texty zapisovány velmi podobným pravopisem jako texty z rané doby.

3.4.2.5. Hebrejská lexikální složka

Dalším charakteristickým rysem židovské arabštiny je hebrejská a aramejská lexikální složka. Množství těchto lexikálních jednotek závisí na charakteru textu, nicméně zdaleka se netýká jen textů s náboženskou tematikou. V některých případech jsou v arabském textu vloženy celé hebrejské věty a v některých textech se zase může vyskytnout totéž slovo ve stejném významu v obou jazycích. I v případech, kdy hebraismy počtem výrazně převyšují arabské prvky, se ale stále jedná o arabský text, neboť splňuje základní předpoklady k tomu, aby se za takový dal považovat (Blau 1988: 90, 91). Židovská arabština totiž sice přejímá z hebrejštiny některé morfologické prvky a gramatická slova, ty ale není možné vázat na arabská slova. Naopak pro hebrejská slova lze používat arabské i hebrejské morfologické prvky (např. hebrejské slovo se může vyskytnout s arabským členem *al-* nebo s hebrejským členem *ha-*, zatímco arabská slova se s hebrejskými členy nikdy nevyskytují).

⁴³ K variantám přepisu podrobněji Zemánek (2007: 205-207).

⁴⁴ Blau (1997: 56) přichází s teorií, že za rozšířením standardního zápisu mohla stát jediná kniha, případně spisy jednoho autora, přičemž právě tento překlad svým charakterem nejlépe (či spíše jako jediný) vyhovuje požadavkům, které by takové dílo mělo splňovat.

Přejatá hebrejská slova jsou často začleňována do arabského morfologického systému, např. přejímají arabské lomené plurály nebo slovesa jednotlivých hebrejských kmenů přejímají tvary korespondujících arabských rozšířených kmenů (*pi^cēl* se transformuje na *fa^{cc}ala*, *hitpa^cēl* na *tafa^{cc}ala*).⁴⁵ V některých případech se pak stírá povědomí o tom, že se jedná o původně hebrejské slovo a to je tím pádem plně přejato do arabského systému.

3.4.3. Židovské arabské prameny

Nejdůležitějších kolekcí židovských arabských textů je několik (Khan 2002: 607, 608). V Imperiální knihovně v Sankt Petěrsburgu je uložena tzv. Firkovičova sbírka, která obsahuje asi 15 tisíc položek, převážně karaitské texty z Káhiry. K jejímu zpracování dochází až od devadesátých let, kdy se zpřístupnila i vědcům mimo bývalý Sovětský svaz. Druhá velká sbírka je mnohem lépe zpracovaná a na jejím základě vyšlo velké množství lingvistických i historických prací týkajících se života židovských komunit ve středověkém středomoří. Byla nalezena 1890 v Ben Ezrově synagoze ve staré Káhiře (původním Fustátu) a je známá jako Cairo Geniza. Uložena je v Cambridge a obsahuje asi 200 tisíc fragmentů textů všeho druhu (náboženské i zcela světské) převážně z 10.-13. století.

⁴⁵ Tento problém podrobně pojednává Joshua Blau (na více místech, např. 1997: 49).

4. Arabské dialekty

4.1. Lingvistická situace před arabizací

Lingvistická situace v současných arabských zemích před příchodem arabštiny se lišila region od regionu. V Iráku mluvila většina místního obyvatelstva dialekty východní aramejštiny. Krom toho zde žila persky hovořící menšina vlastníků půdy a na východním okraji Mezopotámie rovněž persky mluvící kočovné kmeny.

V oblasti Sýrie se mluvilo převážně západoaramejskými jazyky a v Egyptě koptsky, přičemž v obou těchto zemích, jakožto byzantských državách, byla oficiálním jazykem řečtina. Ta se uplatňovala zvláště ve městech, neboť v nich žilo mnoho Řeků.

O situaci v severní Africe neexistuje mnoho dokladů. Obyvatelé vnitrozemí zcela jistě mluvili berberskými jazyky, je nicméně pravděpodobné, že ve městech se dlouho udržela latina, respektive protorománský jazyk, který se z ní pravděpodobně vyvinul, podobně jako ve stejné době v dalších zemích, kde se původně mluvilo latinsky. O tomto jazyce neexistují žádné přímé doklady, neboť nápisy z této doby používají stále ještě klasickou latinu (rovněž podobně jako v dalších zemích). Severní Afrika byla nominálně součástí Byzantské říše, ale uplatnění řečtiny pravděpodobně nepřesahovalo řecké obchodnické vrstvy, usazené v pobřežních městech.

4.2. Rozšíření arabštiny

Co se samotného procesu arabizace týče, neexistuje mnoho dokladů, z nichž by se dal odvodit jeho průběh.⁴⁶ Šlo nicméně o dlouhodobý proces, který navíc v různých částech dnešního arabského světa probíhal různým tempem.

Proces arabizace mohly urychlit mnohé faktory, počínaje lingvistickým kontaktem s arabsky mluvícím obyvatelstvem. K tomu docházelo např. v Sýrii a Iráku,⁴⁷ částečně pak v Egyptě. Přítomnost arabských kočovných kmenů je doložena v syrské poušti a na Sinaji, krom toho existují i doklady o přítomnosti arabských (převážně křesťanství vyznávajících) usedlících v údolí al-Biqā^c v Libanonu a v oblasti současného severního Izraele a o polokočovných kmenech na západním okraji mezopotámské nížiny. Arabština tedy nebyla v těchto zemích zcela neznámým jazykem (Holes 2004: 19-23).

⁴⁶ Teorií, které se snaží nalézt společný jmenovatel arabizace v různých oblastech, existuje vícero. Jejich výčet udává např. Miller (2004: 3).

⁴⁷ Sýrie je zde myšlena v historickém smyslu slova. Zahrnuje kromě dnešní Sýrie též Palestinu, Libanon, částečně Jordánsko. Irák zahrnuje historické území Mezopotámie, z dnešního pohledu jižní a střední Irák bez horského Kurdistánu na severu.

Dalším faktorem urychlujícím arabizaci bylo šíření islámu, nicméně oba procesy, arabizace a islamizace, neprobíhaly zcela souběžně. Mnozí přijali islám, aniž by přijali arabštinu, a naopak, mnozí přijali arabštinu, aniž by se zároveň vzdali svého původního náboženství. Tak např. v Egyptě arabština vytlačila koptštinu do role liturgického jazyka, ačkoli mnoho Egyptanů si zachovalo křesťanské náboženství.⁴⁸ Stejně tak židé ve většině arabizovaných oblastí přijali arabštinu poměrně rychle, a to dokonce i jako jazyk, do něhož se překládaly náboženské texty a psaly se komentáře k nim.

Nezanedbatelný vliv měla v procesu šíření arabštiny města; zatímco ve městech se hovořilo arabsky poměrně rychle, mnohé venkovské oblasti si udržovaly původní jazyky i o několik století déle. Arabština se pravděpodobně šířila nejprve z muslimských vojenských táborů, které byly základem pozdějších měst (např. Fustāt v Egyptě, Qajruwān v Tunisku nebo Bašra a Kūfa v Iráku), v případě Sýrie pak měst, která Arabové osídlili poté, co je opustilo řecké obyvatelstvo. V těchto městech se zformovaly nejstarší arabské dialekty, neboť byla místem střetávání Arabů a původního nearabského obyvatelstva.

Pro arabizaci venkovských oblastí měla velký význam migrace arabských kmenů, která probíhala několik staletí po rozšíření islámu z Arabského poloostrova do oblastí zejména Iráku a horního Egypta. Během této druhé vlny arabizace, v době přibližně od 9. do 12. století, se rozšířily beduínské dialekty, které mají svůj původ na arabském poloostrově a které se vyvíjely, na rozdíl od městských dialektů, bez cizích vlivů.

4.3. Arabské dialekty

4.3.1. Klasifikace arabských dialektů

Tradiční klasifikace arabských dialektů, kterou moderní arabská dialektologie převzala ze středověké arabské gramatické tradice (respektive od Ibn Chaldūna, nicméně toto dělení se objevuje i v gramatických pracích ze dřívější doby; viz např. Versteegh 1997), rozlišuje dialekty usedlého obyvatelstva (*ḥaḍarī*) a kočovníků (*badawī*), první skupinu pak ještě na urbánní (*madanī*) a rurální (*qarawī*, příp. *fallāḥī*).⁴⁹

⁴⁸ Podle Holese (2004) jsou doloženi poslední rodilí mluvčí koptštiny v 17. století.

⁴⁹ V současné dialektologické literatuře se setkáme se základním rozdělením na *sedentary* a *bedouin dialects*, které zde budeme překládat jako „usedlé“ a „beduínské“ dialekty. Rurální dialekty odkazují spíše k sociolingvistické situaci (jazyk venkova oproti jazyku města) a strukturně mohou patřit jak k usedlým, tak i k beduínským dialektům, v jednotlivých oblastech se situace liší.

Základní dichotomie beduínských a usedlých dialektů neodkazuje na geografické zařazení nebo na sociální status mluvčích, nýbrž na strukturní podobnost v rámci těchto dialektálních skupin. Zvláště podstatný je kontrast dialektů usedlého obyvatelstva a beduínských dialektů. Ve většině arabského světa toto rozdělení přímo souvisí s tím, kdy došlo k arabizaci jednotlivých oblastí, zda v době hned po první arabské invazi (usedlé dialekty), či v důsledku pozdější beduínské migrace (beduínské dialekty).

Beduínské dialekty se tradičně považují za konzervativnější, tedy za bližší klasické arabštině než urbánní dialekty. Za jeden z hlavních znaků tohoto konzervatismu je považováno zachování morfologického vyjádření vazeb, charakteristického pro klasickou arabštinu, zatímco urbánní dialekty mají tendenci k analytickému vyjadřování. Patrně první ucelený seznam rysů, které charakterizují urbánní oproti beduínským dialektům, vytvořil Charles Ferguson (1959). Vedle toho charakterizoval základní vývojové tendence, které se týkají všech arabských dialektů; mezi ty patří ztráta rázu, faryngalizace původně nefaryngalizovaných konsonantů, ztráta diftongů, ztráta krátkých neznělých vokálů v otevřené slabice a krácení nepřízvučných dlouhých vokálů, harmonizace vokálů (Ferguson 1959: 619).

Další autoři pak jeho seznamy doplňují nebo vytváří nové, charakterizující dichotomii beduínských a městských dialektů na geograficky vymezeném území, neboť málokteré z těchto rysů lze bez výjimky generalizovat. Podle Cohena (1962: 125) jsou základní fonologické a morfologické rysy, charakteristické pro urbánní dialekty⁵⁰ následující:

- neznělá výslovnost původní neznělé uvulární plozivy $*q^{51}$ (tedy nejčastější výslovnost je q nebo $ʔ$), zatímco nejobvyklejší beduínská výslovnost je g

- okluzivní výslovnost původních interdental t, d, δ

- elize (nebo velmi slabá výslovnost) pronominálního sufixu $-h$ v pozici po konsonantu (tj. sufix 3. os. sg. m. je $-u$ nebo $-o$, zatímco v beduínských dialektech obvykle $-h$)

- neutralizace opozice mezi ženským a mužským rodem v plurálu sloves a zájmen

- použití verbální partikule společně s imperfektem pro vyjádření dlouhotrvajícího děje v přítomnosti

- analytická forma pro vyjádření přivlastňování

Další rysy se týkají mimo jin morfologie substantiva, např. forma plurálu pro čtyřkonsonantní substantiva bývá $CCāCvC$,⁵² zatímco beduínská varianta je $C(v)CāCīC$,

⁵⁰ Sám autor ve své studii dokládá, že tyto rysy zdaleka nejsou všeobecně rozšířené a některé z nich se naopak mohou vyskytnout i v beduínském dialektu.

⁵¹ V souladu se zavedeným zvykem budeme označovat původní formy pomocí $*$.

⁵² Malé v označuje velmi krátký vokál.

forma diminutiva C(u)CajjaC a další. Tyto rysy ve své většině poukazují na větší konzervatismus beduínských dialektů.

4.3.2. Koineizace a dialektální změny

Vzájemný kontakt výše zmíněných dialektálních skupin vedl často k změnám a vzniku nových smíšených dialektálních variant, které zahrnují jak prvky původních městských, tak beduínských dialektů. Moderní dialektologie pro tento proces používá termín *koineizace*.⁵³

Ke koineizaci docházelo už v předchozích staletích. S rozvojem arabských měst, který byl zvláště v posledním půlstoletí velmi bouřlivý, je nicméně v současnosti kontakt mezi dialekty mnohem častější a vznik nových variant se tím usnadňuje. Dialekty největších městských center mají vzhledem k jejich významu na celostátní úrovni (ve většině arabských států najdeme jedno město, obvykle hlavní, které svou velikostí a významem výrazně předčí všechna ostatní centra) tendenci prosadit se na celonárodní úrovni. K tomu navíc v poslední době napomáhá i obrovský vliv národních médií.

Lingvistický kontakt dialektů různých skupin má v zásadě dvě možná vyústění. V případě usazení se beduínských kmenů ve městech došlo obvykle k významné beduinizaci původního městského dialektu. „Původní urbánní dialekt byl posléze vyhrazen náboženským minoritám a/nebo ženám, zatímco koineizovaná beduínská varieta se nakonec stala dominantním urbánním dialektem.“⁵⁴ (Miller 2004: 4)

Zatímco pro muslimskou (případně sunnitskou v oblastech, kde je toto rozdělení z lingvistického hlediska relevantní) většinu představoval totiž beduínský dialekt prestižní variantu (neboť byl spojován s obdivuhodnými vlastnostmi, jako je mužnost a arabská tradice, kromě toho byly beduínské dialekty vždy obecně považovány za bližší jazyku Koránu než původní městské variety), pro náboženské menšiny nově příchozí jazyk tyto pozitivní, prestižní konotace postrádal. Tento vývoj je dobře zdokumentován na případě Bagdádu (kde došlo k beduinizaci muslimského dialektu, zatímco křesťanská a židovská menšina si zachovaly původní městský dialekt) nebo v Bahrajnu (kde je původní městská varianta vlastní ší'itům, zatímco sunnitě mluví beduínským dialektem).

Druhý typ vývoje je potom zdokumentován např. v Egyptě, Sýrii nebo v severním Iráku, kde „hlavní městské dialekty nebyly vystaveny podobnému vyrovnávacímu procesu

⁵³ Termín koiné (a od něho odvozená koineizace), převzatý z řečtiny, má v arabské lingvistice vícero významů. Kromě tzv. básnické koiné (nadkmenového jazyka v předislámské Arábii) a procesu vzniku původních městských dialektů se používá k popisu lingvistického vývoje a mezidialektálního vyrovnávání, které je důsledkem masivní urbanizace (srov. Miller 2007: 5)

⁵⁴ „The former urban vernacular became restricted to religious minorities and/or to women while the koineized Bedouin variety ended up as the dominant public urban vernacular.“

beduinizace, jednoduše proto, že imigrující populace přicházela hlavně z okolních venkovských oblastí a mluvila usedlými rurálními dialekty.“⁵⁵ (Miller 2004: 7) Jako příklad můžeme uvést Káhiru, jejíž současný dialekt se vyvíjel až okolo poloviny 19. století, právě v důsledku masivního příchodu obyvatel venkovských oblastí. Na rozdíl od beduínských dialektů jsou rurální dialekty v arabském kontextu obecně považovány za vulgární, nízké a tedy nežádoucí, a naopak ve srovnání s nimi je městský dialekt prestižní varietou. Ve snaze vyhnout se tomuto druhu dialektismů potom z káhirského dialektu zmizely i tvary, které v něm dříve byly běžné, ale příliš blízké rurálním.

4.3.3. Geografické rozdělení dialektů

Z geografického hlediska lze arabsky mluvící země rozdělit na několik dialektálních oblastí. Ucelený přehled podává např. Versteegh (2001):

- beduínské dialekty Arabského poloostrova, které zahrnují i beduínské dialekty v Iráku, Sýrii, Jordánsku a Izraeli, Kuvajt a sunnitské dialekty v Bahrajnu, i dialekty usedlého obyvatelstva zahrnující Omán, šcítský Bahrajn a Jemen (který je sám o sobě poměrně komplikovaný).

- syrolibanonská oblast, zahrnující historické území Sýrie (*aš-šām*), tedy dnešní Sýrii, Libanon, malou část jihovýchodního Turecka (Iskenderun, Antakya), Izrael a Jordánsko.

- mezopotamská oblast,⁵⁶ která zahrnuje území současného Iráku a částečně zasahuje do okolních států – Chúzistánu v Íránu, severní Sýrie a východní Anatólie.

- Egypt, kde je podstatný rozdíl mezi horním a dolním Egyptem; od beduínských dialektů horního Egypta se odvozují i dialekty ve střední Africe – v Súdánu, Čadu a Nigerii

- severní Afrika, zahrnující zvláště Libyi, Tunisko, Alžírsko, Maroko a Mauretánii; k severoafrické skupině patřily v minulosti též andaluské dialekty a maltština, která prošla od 11. století silnou romanizací.

4.3.2.1. Mezopotamská oblast

Dialekty na tomto rozsáhlém území lze rozdělit do dvou základních skupin, tzv. *qeltu*-dialekty a *galāt*-dialekty,⁵⁷ odvozující svůj název od 1. os. sg. perfekta slovesa říci. První skupina, zahrnující soubor starých urbánních dialektů této oblasti, je v jižním Iráku

⁵⁵ „...the main dialects were not subjected to such a levelling-Bedouinization process, simply because the migrant population came mainly from the neighbouring rural areas and were speaking sedentary rural dialects.“

⁵⁶ Anglicky psané zdroje používají *Mesopotamian dialect area* (Blanc 1964), případně pro dialekty zde používané označení *Mesopotamian Arabic* (Palva 2009).

⁵⁷ Všechny anglicky psané zdroje uvádějí *qeltu-dialects* a *galāt-dialects*, s pomlčkou nebo bez ní, případně *qeltu* a *galāt* samostatně.

charakteristická pro minoritní konfesní skupiny (tzn. židy a křesťany) a v severním Iráku a v Anatolii pro usazené obyvatelstvo (včetně muslimů). Dialekty druhé skupiny, původem beduínskými, mluví všichni muslimové v jižním Iráku a beduíni v severním Iráku.

Blanc (1964) udává výčet základních společných rysů těchto dialektů, které zároveň charakterizují mezopotamské dialekty oproti dalším dialektálním oblastem. K nim patří charakteristická přítomnost některých fonémů (*p*, *č*, *ğ*) a zachování interdentál a diftongů *aj* a *aw*. Dalšími společnými znaky obou dialektů jsou některé morfologické rysy, typické jinak spíše pro beduínské dialekty, např. zachování rozlišení ženské koncovky u sloves 2. i 3. os. pl. a konečně velké množství lexikálních výpůjček z perštiny a turečtiny.

Vzájemně se dialekty *qeltu* a *ğalat* výrazně liší zejména výslovností některých fonémů (*q*, *k*, *r* a imárou⁵⁸), velkým množstvím morfologických rysů (zvláště např. odlišné slovesné paradigma) a lexikálními rozdíly.

Muslimský dialekt v Bagdádu se řadí k typu *ğalat*, ačkoli vykazuje některé rysy shodné s *qeltu*; ty jsou pravděpodobně pozůstatkem původního dialektu a jejich přítomnost ukazuje, že jde o smíšený dialekt.⁵⁹ Blanc (1964) i Mansour (1991) potvrzují tendenci tohoto dialektu prosazovat se jako hlavní městský dialekt, bez ohledu na konfesní příslušnost; minoritní konfesní skupiny na veřejnosti používaly *ğalat*-dialekt, zatímco mateřský jazyk byl omezen na soukromou komunikaci. Kromě toho např. křesťanští mluvčí, jejichž rodným jazykem nebyla arabština, se automaticky naučili právě *ğalat* dialekt (Blanc 1964: 9).

Stejná dialektální situace jako v Bagdádu byla i v dalších jihoiráckých městech (Basra, Amara). Židovský dialekt Bagdádu a dalších jihoiráckých měst se patrně lišil jen minimálně nebo vůbec. V Mosulu všichni obyvatelé používají *qeltu* dialekt, nicméně Jastrow (2003) uvádí rozdíly mezi muslimským a židovským dialektem, na jejichž základě řadí židovskou varietu k severním anatolským *qeltu* dialektům a muslimskou k iráckým. Co se křesťanské variety týče, řadí ji spíše k iráckým *qeltu* dialektům, ačkoli na základě nedostatečného souboru dat.

4.3.2.2. Syropalestinská oblast

Malá vzdálenost od Arabského poloostrova i přítomnost Arabů již v předislámské době způsobily, že arabizace zde proběhla poměrně rychle a na rozdíl od jiných oblastí najednou.

⁵⁸ *Imála* je jev typický pro některé dialekty, spočívající v uzavírání dlouhého *ā*, obvykle pod vlivem okolních vokálů. Bude podrobněji rozebrána v analytické části.

⁵⁹ Srov. Palva (2009), který uvádí množství příkladů v muslimském bagdáském dialektu, které by svým charakterem náležely k *qeltu* skupině. Je přitom pravděpodobné, že se jedná o pozůstatky starého systému, případně o výpůjčky z městského dialektu do beduínského, dříve než došlo k beduinizaci.

Ve velké části území, zvláště v pásu rovnoběžném s pobřežím, se mluví starými usedlými dialekty. Ty lze rozdělit do několika skupin: první z nich zahrnuje libanonské (nebo též centrální syrské) dialekty, s hlavními centry v Bejrútu a Damašku, další severosyrské dialekty (zvláště Aleppo), a palestinské a jordánské urbánní i rurální dialekty. Dialekty všech těchto měst jsou poměrně homogenní, neboť vnitřní migrace, k níž zde dochází stejně jako v ostatních arabských zemích, se týká především venkovského obyvatelstva z okolí těchto měst. Rozdíly, které by se daly přiřadit různým konfesním skupinám, jsou poměrně malé, ale registrovatelné, jak píše Lentin v závěru své studie týkající se sociolingvistické situace v Damašku, „jednou z okamžitě zachytitelných skutečností je to, že jazyk křesťanů obsahuje určité zvláštnosti (které možná sdílejí s židy).“⁶⁰ (Lentin 2009: 166) Tyto zvláštnosti jsou převážně lexikální.

Na území výše jmenovaných států se vyskytují i beduínské dialekty. Těmi se mluví v syrské a jordánské poušti, v Negevské poušti a na Sinaji a patří geograficky k dialektům Arabského poloostrova a dialekty severovýchodní Sýrie se řadí k mezopotámským *galat* dialektům. Jordánská města v současné době charakterizuje proces koineizace, mezi původními jordánskými beduínskými dialekty a usedlými dialekty Palestinců, kteří se zde usadili po vzniku státu Izrael.⁶¹

4.3.2.3. Severní Afrika

Podobně jako v Mezopotámii, reflektuje rozdělení severoafrických dialektů na beduínské a městské dialekty jednotlivé fáze arabizace v této oblasti. Staré městské dialekty (předhilálovské) pocházejí z první fáze arabizace, zahrnující zejména pobřežní města. Myšlenka společného základu pro staré dialekty západního Středomoří se nepotvrdila,⁶² jejich srovnání ukazuje na značnou diverzitu (Heath 2002, Miller 2004).

Beduínské (hilálovské) dialekty mají svůj původ v invazi arabských beduínských kmenů v 11. století. Tato invaze zahrnovala tři kmenové svazy: Banū Hilāl, Banū Sulajm (původem z Nadždu) a Ma^cqil⁶³ (patrně z Jemenu). Banū Sulajm zůstal v Libyi, zatímco většina ostatních pokračovala až do Maroka, kam dorazili až ve 12. století, Ma^cqil, jdoucí jižní saharskou cestou, až ve 13. století (Heath 2002: 6).

⁶⁰ „Peut-être une des réalités le plus immédiatement perceptibles est-elle que les Chrétiens présentent des particularités (qu'il partagent peut-être avec les Juifs).“

⁶¹ Tomuto tématu se věnuje vícero studií, jako příklad můžeme uvést Al-Wer, Enam: The Formation of the Dialect of Amman. In *Arabic in the City*. Oxon: Routledge, 2007, s. 55-76.

⁶² Heath (2002: 5) tuto možnost zmiňuje s tím, že debata zde existuje již od třicátých let, kdy s myšlenkou společného základu přišel G.Colin. Nepovažuje nicméně tuto možnost za příliš pravděpodobnou.

⁶³ Jedná se o skupinu dialektů, k níž se řadí i dialekt *hassānīja* v Mali. V Maroku se jimi mluví na jihu v oázách na okraji Sahary.

Téměř ve všech severoafrických státech zůstávají velké berbersky mluvící komunity (zvláště v horských oblastech). Je pravděpodobné, že berberština měla na formování maghribských dialektů nezanedbatelný vliv.

Jazykovou situaci severoafrických měst ovlivnila i imigrace z Andalusie v důsledku reconquisty. Podle Heatha (2002: 4) je vliv andaluských dialektů v Maroku přeceňován, neboť byly pravděpodobně jen velmi málo odlišné od dialektů, jimiž se v té době mluvilo v tamních městech.⁶⁴ Faktem nicméně zůstává, že imigranti z Andalusie hráli v životě severoafrických měst významnou roli a řadili se ke starým městským elitám.

Staré městské dialekty v současnosti ustupují a jsou vytlačovány do soukromé sféry. Sociální proměna maghribských měst v posledním půlstoletí, především urbanizace a s ní související vzestup střední třídy původem z venkova, v Libyi pak imigrace ze zahraničí a usazování kočovníků vedly a vedou ke vzniku nových smíšených variant.

Konkrétní situace se v jednotlivých státech mírně liší. Maroko je po dialektální stránce zmapováno nejlépe ze všech severoafrických států. Heath (2002) zde rozlišuje tři dialektální skupiny, první předhilálovskou a další dvě beduínského původu (převládají dialekty odvozené od kmenového svazu Banū Hilāl). V současné době se jedná velmi často smíšené dialekty, spadá sem i nejrozšířenější dialekt Casablanky. Staré městské dialekty jsou nejlépe zachovány na severu (např. v Tangeru).

V Alžírsku najdeme několik městských center, kde přetrval starý městský dialekt, zvláště ve městech při pobřeží (Constantine Nedroma, Tlemcen). Většina venkovských oblastí používá beduínské dialekty. Další města mají smíšený dialekt, např. Oran nebo Alžír, které ve 20. století zažily velkou urbanizační vlnu, v současnosti je zde tendence alžírského dialektu prosadit se jako národní koiné (Miller 2007).

V Tunisku vzhledem k jeho poloze a historii převládají městské dialekty, zatímco beduínskými se mluví pouze na jihu (Gabes, Džerba).

V Libyi přetrval velmi dlouho kočovnický způsob života,⁶⁵ s výjimkou městských center při pobřeží. Usazování rurálního obyvatelstva ve městech začalo již za osmanské vlády, ale k největším populačním přesunům dochází až po získání nezávislosti a s ropným boomem, díky němuž do Libye přibýlo i velké množství cizinců (zvláště z dalších arabských států, např. z Egypta). Tento vývoj, společně s prosazováním spisovné arabštiny ve

⁶⁴ Co se vlivu andaluských dialektů v ostatních zemích týká, nemáme dostatek údajů, ale vzhledem k jisté odlišnosti tamních a marockých dialektů je možné, že se v nich imigrace z Andalusie projevila výrazněji.

⁶⁵ V roce 1954 představovalo městské obyvatelstvo pouhých 25,1 % z celkových 1,1 milionu obyvatel a podobné procento představovali ve stejné době i kočovníci. V současnosti je míra urbanizace 85,8 % z celkového počtu šesti milionů obyvatel (Pereira 2007: 81).

vzdělávání a intenzivní snahou o vymýcení negramotnosti, přispěl i k výrazné beduinizaci městských dialektů (zvláště pak v Tripolisu) ve srovnání s první polovinou dvacátého století.

Ve všech zemích Maghribu se postupně prosazují národních koiné, obvykle dialekty hlavních měst (Tripolisu, Tunisu i Alžíru, pouze v Maroku hraje roli koiné dialekt Casablanky, která je největším a ekonomicky nejdůležitějším marockým městem).

Přes značnou diverzitu sdílejí maghribské dialekty z lingvistického hlediska množství rysů. Charakteristická je pro ně značné omezení systému krátkých vokálů (místo původních tří krátkých vokálů mají dva nebo jen jeden i četnost jejich výskytu je výrazně omezena), umožněné faryngalizací některých konsonantů. Dalším rysem je prefix *n-* pro 1. os. sg. slovesného imperfekta, vznik neurčitého členu (*wāḥd-əl*), analytické vyjádření přivlastnění za použití částic *mtā^c*, *ntā^c*, *djāl*, *əddi*, *di* (podle oblasti), ačkoli míra analytičnosti mezi beduínskými a usedlými dialekty se výrazně liší, a konečně značná lexikální odlišnost (Marçais 1977).

4.3.4. Místo židovských variet v systému arabských dialektů

Židovské variety arabských dialektů, které jsou předmětem této práce, mají z hlediska arabské dialektologie svůj význam. Předpokládáme, a následná strukturní analýza by měla tento předpoklad plně potvrdit, že jejich společným jmenovatelem je příslušnost k nejstarší vrstvě městských dialektů. Tento předpoklad zároveň znamená, že židé ve všech oblastech, v nichž žili, přijali arabštinu hned v prvních staletích, během první fáze arabizace. Vývoj, který často významně změnil okolní muslimský dialekt, nezanechal na jejich vlastním dialektu žádné nebo zanedbatelné změny, neboť z hlediska židovské komunity nebyly beduínské dialekty považovány za prestižní. Pro židy (podobně tomu bylo i v případě křesťanů) neměly význam ani beduínské ctnosti, ani klasická arabština jakožto jazyk Koránu.

V některých oblastech se sociální separace projevila ve 20. století velkou otevřeností vůči kulturnímu vlivu koloniálních mocností, která pak, zvláště v severní Africe, vyústila až v opuštění arabštiny ve prospěch zvláště francouzštiny jakožto nového jazyka pro komunikaci uvnitř komunity (to se týkalo zvláště majetnějších vrstev, zatímco chudí židé nepřestávali používat arabštinu).

Míra odlišnosti židovských dialektů od okolního majoritního dialektu se významně liší v závislosti na oblasti. V Sýrii, v Egyptě a v Jemenu jsou tyto rozdíly poměrně minimální. Naopak největší rozdíly mezi dialekty jednotlivých komunit jsou v oblasti jižního Iráku a v některých městech severní Afriky, ačkoli např. v Maroku v době, kdy ještě marocká židovská komunita existovala, byla role starých městských dialektů významnější než

v současnosti. I proto Blanc (1964) charakterizuje rozdíly mezi židovskými a muslimskými dialekty jako střední, neboť jsou limitovány příslušností obou skupin k předhilálovským dialektům. To platí jak pro Fes, tak v Alžírsku pro Tlemcen, Alžír a další.

II. Analytická část

5. Mezopotamská oblast

5.1. Úvod

Cílem následující kapitoly je porovnat jazyk jednotlivých židovských komunit v rámci mezopotamské dialektální oblasti a poukázat jak na vzájemné rozdíly, tak na odlišnosti od dialektů používaných dalšími náboženskými komunitami, respektive křesťany, jakožto druhé minority, a majoritními muslimy,⁶⁶ Jako základ této studie nám bude sloužit korpus textů a dialektálních popisů, který zde podrobněji charakterizujeme. Nejde v žádném případě o vyčerpávající souhrn. Jen část dialektů byla lingvisticky popsána a ne všechny popisy, které vznikly, jsou snadno dostupné. Snažili jsme se nicméně o co největší variabilitu a o co největší geografické rozpětí.

Při práci s iráckými židovskými dialekty je třeba mít na paměti, že všechny texty a nahrávky vznikaly již mimo Irák. Irácká židovská komunita prakticky přestala existovat v letech 1950-51, a nejstarší výzkum tamního dialektu pochází až z šedesátých let. Většina zde citovaných textů byla pořízena až v devadesátých letech v Izraeli, tedy s mluvčími, kteří již 40 let žijí v prostředí, kde majoritním jazykem je moderní hebrejštiny. Hebraismy, které se v těchto textech objevují, jsou z větší části pozdější výpůjčky z moderní hebrejštiny (s výjimkou názvů náboženských svátků a několika málo dalších slov, které byly pravděpodobně používány i v době před emigrací do Izraele). Kromě nich se čas od času objevují i výpůjčky z levantské arabštiny.

Materiály, s nimiž budeme pracovat, jsou následující:⁶⁷

Bagdád – podrobný popis dialektů všech tří náboženských komunit pochází od H. Blanca (1964). Kromě toho budeme pracovat s monografií J. Mansoura (1991), obsahující i texty. Pro zjednodušení budeme při odkazování k jednotlivým bagdádským komunálními dialektům dodržovat úzus zavedený již právě Blancem (s jednou obměnou):

JB – židovský bagdádský dialekt

MB – muslimský bagdádský dialekt

KB – křesťanský bagdádský dialekt (Blanc pro křesťany používá CB)

Jev, který se týká všech tří bagdádských dialektů, je označen pouze jako Bagdád.

⁶⁶ Na rozdíl od některých jiných oblastí, např. Bahrajnu, se v Iráku dialekt sunnitů a šíitů nijak neliší a lze tedy mluvit o muslimském dialektu, pro obě větve islámu společném.

⁶⁷ Mapa zobrazující města, jejich dialekty byly zařazeny do studie, je umístěna v příloze.

Mosul (MO) – z Mosulu zde máme několik textů o celkové délce okolo 2000 slov (Jastrow 1991a, 2001). Pro srovnání občas použijeme i krátký text v křesťanském dialektu z Mosulu (KM) (Jastrow 2004).

Arbīl (AR) – město v severoiráckém Kurdistánu, 80 km východně od Mosulu.

°Aqra (AQ) – rovněž město v Kurdistánu, 110 km severovýchodně od Mosulu a 80 km severně od Arbīlu. Detailní popis obou dialektů, včetně textů, pochází rovněž od Jastrowa (1990).

Səndor (SE) – rovněž město v Kurdistánu, jedna z mála čistě židovských obcí v Iráku. K dispozici zde máme rozbor tohoto dialektu a krátký text (Jastrow 1991b).

Siverek (SW) – v místním dialektu se vyslovuje Swērək, město v turecké Anatolii. K dispozici máme text o délce přibližně 2000 slov (Nevo 2001).

Hīt (HT) – město na Eufratu, asi 150 km západně od Bagdádu. Jediná židovská komunita, která zde sídlila, byla karaitská. K dispozici zde máme stručnou analýzu dialektálních zvláštností, zaměřenou především na vliv *gəlat*-dialektů, který je zde patrnější než v jiných oblastech, a doplněnou o text (Khan 1997).

Qāməšli (QA) – město v Sýrii, na hranicích s Tureckem (s provincií Mardin). Židovská komunita zde žila, na rozdíl od Iráku, až do 80. let minulého století. Text v tomto dialektu neobsahuje prakticky žádné hebraismy, neboť byl pořízen nedlouho po příchodu mluvčích do Izraele, na druhou stranu je v něm patrný vliv syrské arabštiny damašského typu. K dispozici máme dva krátké texty a jejich rozbor (Jastrow 1989).

Jednotliví autoři se mohou lišit v zápisu některých hlásek. Pokusili jsme se tyto odlišnosti sjednotit. Doufáme, že tím byla zajištěna lepší přehlednost a usnadněno porovnávání rozdílností jednotlivých dialektů, aniž by tím transkripce jakkoli utrpěla.

5.2. Základní charakteristika

Všechny tyto dialekty (s výjimkou MB, který je zde pouze pro srovnání) patří mezi *qəltu*-dialekty. Tuto skupinu Jastrow dále dělí na tři podoblasti, a to oblast Eufratu, oblast Tigridu a anatolskou oblast.⁶⁸ Do první z nich se řadí území na západ od Bagdádu, např. °āna, a zasahuje až do východní Sýrie (Dēr əz-zōr), z našeho seznamu pak Hīt. Jedním z významných znaků v této oblasti je výrazná beduinizace *qəltu*-dialektů (Khan 1997).

⁶⁸ Jastrow o tomto rozdělení pojednává v knize *Die Mesopotamisch-arabischen qəltu-Dialekte*. Band I: *Phonologie und morfologie*. Wiesbaden, 1987. Citováno podle Khan (1997: 53).

K tigridské oblasti se řadí bagdádské minoritní dialekty a dále např. Tikrít, Mosul, Kirkúk a Bəḥzānī. Židovský dialekt Mosulu podle Jastrowa (2003: 141) vykazuje některé prvky anatolského dialektu (tedy v těch bodech, v nichž se liší od majoritního dialektu).

K anatolské oblasti patří, kromě arabských dialektů jihovýchodního Turecka (východně od Siirtu, zejména v provinciích Mardin a Diyarbakır) i dialekty iráckého Kurdistánu. V našem korpusu je tato oblast zastoupena nejlépe. Zatímco v Turecku mluví arabsky vedle židů i muslimové, v iráckém Kurdistánu byli židé jedinými místními rodilými mluvčími arabštiny (Jastrow 1990: 5), a nedá se zde tedy mluvit o majoritním dialektu.

5.3. Fonologie

5.3.1. Konsonanty

	bilabiální	labiodentální	(interdentální)	alveolární	postalveolární	palatální	velární	uvulární	faryngální	glotální
ploziva	(p) b (b)			t d ṭ (d)			k (g)	q		ʔ
frikativa		f (v)	(ṭ) (ḍ) (ð)	s z ṣ (z)	ʃ		ǰ x		ħ	h
nazála	m (m)			n (n)						
laterála				l (l)						
vibranta				r (r)						
afrikáta					(č) ǧ					
aproximanta	w					y ⁶⁹				

V této tabulce jsou znázorněny konsonanty, které se vyskytují ve všech studovaných dialektech. Ty, které jsou bez závorčky, jsou společné pro všechny židovské dialekty (respektive pro všechny porovnávané dialekty, včetně MB jakožto zástupce *galat*-dialektů), jednotlivé dialekty se nicméně mohou lišit jejich distribucí. Hlásky v závorce se buďto

⁶⁹ Ačkoli jsme až dosud používali pro přepis arabského *ç* písmeno *j*, rozhodli jsme se v tomto případě zachovat přepis běžný ve veškeré literatuře, z níž bylo čerpáno, nehledě na to, že se více blíží transkripci podle IPA. I vzhledem k tomu, že tato hláska může být jak konsonantního, tak i vokálního charakteru, považujeme tento přepis za vhodnější.

nevyskytují ve všech dialekttech (což je případ především interdental a emfatického *ḍ*), nebo se stojí na okraji fonemického systému.

Distribuce následujících hlásek se v rámci celé porovnávané skupiny příliš neliší, nebo jenom v detailech:

a.) Hlásky *p*, *v*, *č* se v židovských dialekttech vyskytují prakticky pouze ve výpůjčkách, a to zejména z hebrejštiny: *pēsaḥ* (MO), *nāvi*, *tōvīm* (SE), turečtiny, perštiny: *čāy*, *plāw*, *čōl*, (JB) *čarga* (MO), z kurdštiny (v případě dialektů z Kurdistánu).

V případě *č* jde o výraznou odlišnost od *gəlat*-dialektů, a tedy i od MB. Afrikace *k* na *č* se vyskytuje převážně u beduínských dialektů,⁷⁰ je rozšířena mezi dialekty Arabského poloostrova. V MB je tento jev převážně foneticky podmíněn (Palva 2009): *k* se vyskytuje v okolí zadních vokálů, zatímco *č* v ostatních případech, např. *čalab* (pes), *čān* (byl), ale *ykūn* (bude). V nemnoha případech se dá ale nalézt minimální pár, který dokazuje fonologickou platnost těchto dvou hlásek, např. rozdíl mezi mužským a ženským sufigovaným zájmenem: *bīk* (tobě, m.) oproti *bīč* (tobě, f.).

b.) *g* se v židovských dialekttech vyskytuje podobně jako předchozí hlásky spíše okrajově, ve většině z nich buďto rovněž v rámci výpůjček z dalších jazyků (včetně majoritního dialektu), nebo v důsledku asimilace znělosti: takto má většina těchto dialektů *agbaḡ* (největší), ²*gbāḡ* (staří) (MO).

V MB a v beduínských dialekttech obecně se *g* vyskytuje jako nejčastější varianta výslovnosti *q* (ačkoli Palva 2009 ukazuje, že MB se v poměrně velkém množství slov zachovala neznělá výslovnost *q*, což poukazuje na smíšený charakter tohoto dialektu). Z jednotlivých studií vyplývá, že *g* namísto *q* je jednoznačně vnímáno jako beduínská výslovnost a to i v případě HT, kde je ze všech srovnávaných dialektů nejvyšší výskyt znělé realizace *q*. Podle Khana (1997) se jedná o důsledek beduinizace eufratských *qəltu*-dialektů, ačkoli zdaleka ne v takovém rozsahu, jako v MB.

c.) Emfatické hlásky *b*, *z*, *m*, *n*, *l* jsou rovněž poměrně okrajovým jevem, v některých případech mohou mít nicméně fonologickou platnost. Většinou se nicméně vyskytují jako nepodmíněná varianta korespondující neemfatické hlásky, jejíž distribuce je nicméně prakticky vždy důsledně dodržována a dost často se jednotlivé dialekty shodují.

⁷⁰ Ačkoli existují i rurální dialekty, v nichž se tento jev vyskytuje, např. v Palestině a tím pádem v současnosti i v Jordánsku. Zde se ovšem jedná o jev stigmatizovaný (neboť spojený s rurálním obyvatelstvem) a má tendenci mizet.

l se vyskytuje výhradně ve slově *aḷḷa* a ve slovech od něho odvozených (*walḷa*). V MB se objevuje mnohem častěji, nicméně stále jako volný alofon fonému *l*.

z se vyskytuje v důsledku asimilace znělosti, např. ve slově *zġīr* (malý) nebo *alʔazdiqā* (přátelé) (MO). Ačkoli minimální pár se nenajde v žádném z korpusů, které máme k dispozici, např. v (AQ) rozděluje původně jeden kořen na dva: *zabāʿa* (prst) oproti *zabōʿ* (týden).

m, *n*, *b* se vyskytují zcela okrajově. Blanc (1964) uvádí jako příklad minimálního páru v JB *bāba* (otec) oproti *bāba* (její dveře). *m* se vyskytuje ve slově *may* (voda; *māy* pro JB a QA): (JB, AQ, AR, HT, QA, pro ostatní nedoloženo), *mara* (JB; se stejným významem se v tomto dialektu objevuje i ve formě *mara*), *n* ve slově *ḡnaʿš* (dvanáct) (SE).

d.) ʔ je ve všech těchto dialektech poměrně stabilní v pozicích jiných než na začátku slova před vokálem, proto např. *awwal* (první), ale *bəlʔawwal* (MO), v dalších pozicích např. *liʔan*, *masʔale* (MO), *tʔaxxar* (JB). V HT se na začátku slova může (ale nemusí) vyskytnout: *ʔaxəd* (vzal), *wa-ʔaḡna* (a my) nebo *w-əḡna*. Stejně tak v textu ze SW se vyskytuje poměrně často (ačkoli ne systematicky), a to i na začátku slova: *ʔammi* (moje matka), *ʔīdu* (jeho ruka), *ʔanti* (ty f.), *ʔaš* (co), naproti tomu v MO se na začátku slova vyskytuje pouze, pokud se slovo váže s předložkou nebo se členem (čímž ale přestává být na začátku slova): *alʔaġḡ* (země).

V některých případech dochází k asimilaci nebo k vypuštění ʔ i v pozici uprostřed, a častěji na konci slova: *mīt* (sto) (MO, QA), *ġā* (přišel), *māyyət* (mrtvý) (SE).

MB i KB se v tomto případě nikterak neliší.

e.) Aproximanty *y*, *w* jsou podle Blanca (1964) varianty příslušných vokálů (tedy *i*, *u*) v pozici, kde netvoří jádro slabiky. Jejich výslovnost může být v některých případech i výrazně vokalická (zejména v pozici na začátku slova před konsonantem).

f.) *r*, (*r*), *ġ* výslovnost **r* je jedním z nejvýraznějších znaků, který odlišuje jednotlivé dialekty. V tigridské skupině *qəltu*-dialektů, respektive zde v JB a KB, stejně jako v Mosulu

„ve všech komunitách, ale ne u všech mluvčích.“⁷¹ (Blanc 1964: 22) je *r* vyslovováno jako uvulární frikativa *ġ*. „V Bagdádu a v dalších městech jižního Iráku, je výslovnost /*ġ*/ místo /*r*/ charakteristickým znakem nemuslimské identity a vypadá to, že to tak cítí ti, kteří se tomu vyhýbají, i ti, kteří to zarputile udržují, čímž vyjadřují odlišné postoje vůči majoritní společnosti.“⁷² (Blanc 1964: 21).

I ve výše zmíněných dialektech se vyskytuje *r*, a to ve slovech cizího původu, ve slovech přejatých ze spisovné arabštiny (případně z MB v případě Bagdádu) a případně též v některých původních slovech. Blanc (1964: 20) nachází alternace v jednom kořeni s různými významy, které mohou vést až k fonologizaci tohoto rozdílu, např. *ħġāġa* (kámen) oproti *ħaġar* (drahokam), *ġayyaġ* (převléci se) oproti *ġayyar* (vyměnit).

V textech z MO je *ġ* také mnohem častější variantou než *r*. Ve výjimečných případech volně alternují: *šarab* i *šarġab*, ve slovech cizího se potvrzuje *r*: *ččerga* (zkažený), v některých dalších: *ħaġrat* (uctivé oslovení), *ʔamr* (rozkaz). Co se týče křesťanského textu z Mosulu, *ġ* se zde rovněž vyskytuje, ale *r* je mnohem častější než v MO, a to i ve zcela běžných slovech, respektive *ġ* je omezeno na některé z nejběžnějších kořenů: *kbīġ* (velký), *ġaħna* (odešli jsme), *yāġfūn* (vědí), *ġaġa^cna* (vrátili jsme se), *aġīd* (chci)⁷³.

Ve všech ostatních dialektech je realizace *r*, případně emfaticizované *r*⁷⁴. Tyto varianty nejsou podmíněny fonetickým okolím, jejich četnost se mezi jednotlivými dialekty liší, nicméně lze pozorovat důslednost v emfaticizaci některých kořenů (např. velmi často *ʕrf*) a slov (např. *maṛa* – žena).

g.) Interdentální hlásky *d*, *t*, *ḍ* jsou zachovány v JB a rovněž v MB, v MO, a to ve všech třech komunitách v Mosulu, v HT, SE, zatímco v AQ, AR, SW, QA a KB je jejich výslovnost posunuta na *t*, *d*, *d*. V obou případech platí, že rozdíl mezi původními arabskými *d* a *ḍ* se

⁷¹ „(...) among all communities but not among all speakers.“

⁷² „In Baghdad and in the other towns of Lower Iraq, /*ġ*/ for /*r*/ is a sort of hallmark of non-Muslim identity, and seems to be keenly felt as such both by those who shun it and by those who doggedly retain it, reflecting divergent attitudes toward the majority community.“

⁷³ Vzhledem k tomu, že text křesťanského dialektu zahrnuje nahrávku pouze jednoho mluvčího, nelze z něho vyvozovat žádné důsledky ohledně výslovnosti *r* v tomto dialektu, tím spíše, že jak vyplývá z citátu, viz výše, závisí výslovnost této hlásky na úrovni promluvy i na postoji samotného mluvčího.

⁷⁴ Emfaticizované *r* jsme našli ve všech textech s výjimkou HT. Není nicméně jisté, zda důvodem není spíš fakt, že autor textu nepovažoval tento jev za hodný zaznamenání, vzhledem k tomu, že v úvodním rozboru uvádí, že realizace *r* je „apical tap or trill“ (Khan 1997: 55), aniž by toto rozlišení bylo jakkoli distinktivní.

neutralizuje a tyto splývají v jednu hlásku (*ð* v případě první skupiny, *d* v případě druhé skupiny).

V případě rozdělení dialektů podle realizace nebo nerealizace interdental se nelze orientovat podle dialektálních území. Jastrow (1990) provádí srovnání výslovnosti týchž hlásek v anatolské oblasti: Diyarbakır má podle něho výslovnost okluzivní, Mardin frikativní *s*, *z*, *ʒ* (tím se QA od mardinské oblasti liší, ačkoli jinak do této oblasti spadá) a Siirt dokonce *f*, *v*, *ɣ*.

5.3.2. Vokály

Všechny zde uvedené židovské dialekty mají velmi podobný vokalický systém, ačkoli podobně jako u konsonantů jsou zde rozdíly v distribuci, související s tím, do jaké míry tyto dialekty respektují klasický arabský systém⁷⁵ (tedy tři dlouhé vokály, tři krátké a dva diftongy).

5.3.2.1. Dlouhé vokály a diftongy

Všechny porovnávané dialekty mají 5 dlouhých vokálů:

ī ū
ē ō
ā

Vokály *ē*, *ō* obohatily původní trojčlenný arabský systém nejčastěji v důsledku monoftongizace (*ē* z diftongu *ay*, *ō* z diftongu *aw*), nebo z původních uzavřených vokálů *ī*, *ū* pod vlivem fonetického okolí (nejčastěji v kontaktu se zadními konsonanty nebo emfatiky), jako součást cizích slov, a nakonec *ē* jako důsledek *imály*.

Distribuce těchto vokálů je následující:

- v uzavřených slabikách se vyskytují bez omezení
- v otevřené nepřízvučné slabice ve finální pozici se krátí, a to ve všech dialektech; délka se projeví ve chvíli, kdy slovo získá sufix (nejčastěji sufigované zájmeno, v případě anatolských dialektů též enklitickou kopulu), např. *raytu* (viděl jsem), zatímco *raytūwu* (viděl jsem ho) (SE).

⁷⁵ Dialektologická literatura odkazuje obvykle k *old arabic*, staré arabštině (např. Blanc 1964), čímž myslí předpokládaný stav jazyka předtím, než v něm došlo k nejrůznějším hláskovým změnám. Nejedná se tedy přímo o klasickou arabštinu. Vzhledem k tomu, že předpokládaný systém *old arabic* klasické arabštině ve většině základních rysů odpovídá, považujeme za dostatečné odvolávat se ke klasické arabštině, která je dobře zdokumentována, a jejíž gramatický systém je všeobecně znám.

- v otevřených nefinálních nepřízvučných slabikách se někdy krátí. Tuto možnost uvádí např. Khan (1997) pro HT s tím, že jde rys charakteristický spíše pro *qəltu*-dialekty, zatímco MB a další *gəlat*-dialekty v těchto případech vždy zachovávají délku vokálu. Mansour (1991: 76, 79) poukazuje na to, že dlouhé vokály se obvykle nevyskytují v nepřízvučných otevřených slabikách s výjimkou těch, které vznikly v důsledku monoftongizace diftongu, často např. při asimilaci slovesného prefixu: *yġīd* (chce), zatímco *mīġīd* (nechce) (MO).

Fonologický status všech dlouhých vokálů se nám nepodařilo doložit pro všechny dialekty. Pro případ JB uvádí Mansour (1991: 71) minimální páry. Dále např. Khan (1997: 58) diskutuje fonologický status *ī* a *ē*, které jsou v HT částečně vzájemně zaměnitelné, ačkoli v jiném případě se chovají jako nezávislé fonémy: *xallēna* (odešli jsme) oproti *xallīna* (odejdi).

Dlouhé vokály a diftongy jsou důležitým typologickým ukazatelem. Nejvýraznějšími rysy pro rozdělení jednotlivých dialektů jsou následující:

- zachování/ nezachování diftongů *ay* a *aw* (případně míra jejich zachování)
- *imāla* (respektive *ʔimāla*), což je jev (popsaný již ve středověkých gramatikách),⁷⁶

při němž dochází k uzavírání dlouhého *ā*, obvykle pod vlivem *i*, *ī*. Původní *ā* se mění na *ē*, případně až na *ī*; jednotlivé dialekty se liší přítomností/ nepřítomností *imāly* a případně její mírou.

A. Diftongy mohou být buďto plně zachovány, nebo z větší části až prakticky zcela monoftongizovány. Blanc (1964: 51) uvádí, že diftongy jsou zachovány „v některých oblastech, ale v dalších ne, nezávisle na rozdělení na *qəltu* a *gəlat* dialekty.“⁷⁷ Jako příklady dalších míst, kde došlo k monoftongizaci, uvádí jihoirácká města jako celek a část Anatolie (Urfa, podle Blanca i Siverek), zatímco další část Anatolie diftongy zachovává. Tomuto nejednoznačnému rozdělení odpovídají i data z našich dialektů.

Ve všech dialektech a ve všech případech jsou diftongy zachovány, pokud je aproximanta zdvojená, např. *ġawwa* (uvnitř) - (MO), *awwal* (první) (JB), *ġrayyan* (jejich nohy) (SW), *mawayt* (mrtvý) (SE, Bagdád).

Situace v jednotlivých dialektech je následující:

a.) Diftongy jsou prakticky zachovány v SE: *layl* (noc), *bayt* (dům), *ħawš* (dvůr), v některých případech se vyskytují i v pozici, kde původně nebyl: *hawnək* (tam) a v AQ: *bayt*,

⁷⁶ Rozsáhlý rozbor tohoto jevu v historických pramenech a středověkých gramatikách i v současných dialektech provádí v Owens (2006: 197-229).

⁷⁷ „(...) in some places but not in others, without connection to the *qəltu-gəlat* split.“

bayḍ (vejce), *laylṭayn* (dvě noci), *yağawn* (přišel), i zde *hawnā* (zde) a též v QA) *hawne* (tady), *hawš* (dvůr). V některých případech může docházet i zde k monoftongizaci v některých z nejběžnějších slov: *fōqa* (nahore) (AQ), *yōm* (den) (AQ, SE).

b.) V ostatních dialektech se diftongy vyskytují jen minimálně. V HT, SW, AR a rovněž v MB jsou zachovány ve slovesných sufixech označujících 3. os. pl. perfekta (nebo imperativ původního slovesa se třetí kmenovou souhláskou slabou): *ramaw* (hodili), *nsay* (zapomeň) (AR), *kətbaw* (MB), *banaw* (postavili) (HT); v nefinální pozici dochází k monoftongizaci: *aklōhəm* (jedli je) (HT). V JB, KB i v Mosulu (v obou komunitách), má tento tvar slovesného perfekta formu *-u*.

I v těchto dialektech se mohou objevit výjimky: *əllawn* (barva), *ḥaywānāt* (zvířata) (MO), *awsa^c* (širší) (JB, KB i MB), nebo např. *šay* (věc), *hawnā* i *hōnā* (zde) (AR).

Ve většině těchto dialektů odpovídá původnímu diftongu *ē*, *ō* a to v přízvučných i nepřízvučných slabikách. Výjimku zde tvoří JB, kde se tyto dvě hlásky v nepřízvučných slabikách krátí a uzavírají na *i*, *u*, např. *bēt* (dům), ale *bitēn* (dva domy).

B. *Imála* je jev typický pro mezopotamské *qəltu*-dialekty. Kromě toho je doložena v i dalších dialektálních oblastech, např. ve východní Libyi, na Maltě, a rovněž byla doložena v andaluské arabštině. Existují dva druhy *imály*, lexikální a fonetická (Owens 2006).

Imála v mezopotamských dialektech (a tedy ve všech zkoumaných dialektech, které ji mají) je fonetická, podmíněná hláskovým okolím a systematická. Objevuje se i ve slovech, kde *i/ī* původně byly, ale v současné době nejsou (z čehož se dá usuzovat, že *imála* je jev vývojově starší než redukce krátkých vokálů, viz níže). Blanc (1964: 42) rozlišuje šest samostatných případů *imály*: *ā* v sousedství *i/ī* v substantivech, participium aktivní slovesa, *ā* ve finální pozici, sufix pro ženský rod u substantiv nebo adjektiv, forma řadových číslovek (a číslovka jeden), a další izolované případy.

V Bagdádu mají *imálu* KB a JB, zatímco MB ji nemá. V případě KB je hlásková změna většinou *ā* na *ē*, v případě JB dokonce ve většině případů *ā* na *ī* : např. *člāb* (psi) (MB), zatímco *klēb* (KB) a *klīb* (JB).

Z našich dialektů *imálu* nemá pouze HT: *klāb* (psi), *wāḥəd* (jeden), ačkoli uzavřenější výslovnost *ā* se v něm může vyskytnout, a to pod vlivem předních konsonantů (Khan 1997: 58). Tento fakt podporuje teorii o vyšším stupni beduinizace u tohoto a případně dalších dialektů eufratské skupiny.

Ve všech ostatních dialektech je *imála* doložena. Ze srovnání vyplývá, že ve srovnání s bagdáskými komunálními dialekty (tedy KB a JB) se většina dialektů blíží KB, s výjimkou křesťanského Mosulu, který je v některých ohledech blíže JB. Podle Jastrowa (2003) je mosulský muslimský dialekt v tomto ohledu shodný s křesťanským.

Rozsah *imály* se v jednotlivých dialektech mírně liší. V případě zvláště ženského sufihu u podstatných jmen podléhá realizace do jisté míry fonetickému okolí.

U substantiv se *imála* vyskytuje ve všech dialektech:⁷⁸

JB	KB	MO	KM	AQ	AR	SE	SW
<i>klīb</i>	<i>klēb</i>	<i>ḡmēl</i>		<i>kālēb</i>	<i>kālēb</i>	<i>klēb</i>	
<i>ḡḡīl</i>	<i>ḡḡēl</i>		<i>lārḡēl</i>	<i>rārḡēl</i>	<i>rārḡēl</i>		<i>rḡēl</i>

V textu QA nebyl nalezen ani jeden příklad tohoto typu substantivního plurálu, nicméně *imála* se zde také vyskytuje, např. ve slově *talēmīd* (žáci).

U dalších substantiv se situace různí. Blanc (1964: 42) uvádí rozdíl ve formě *ḥwīḡāb* (obočí) (JB) oproti *ḥawāḡāb* (KB). V MO nalezneme formu *šawārā^c* (ulice, pl.). V AQ, AR a QA je forma *nās* (lidé), zatímco v SE *an-nēs*. Slovo *ḥmār* (osel) je ve všech nalezených variantách (tedy v SE, AQ, AR, Bagdád) bez *imály*.

Participia aktivní v mužském rodě *imálu* podle dostupných dat spíše mají: *wēqāf* (stojící) (JB, KB), *dēxal* (vstupující) (SE), *sēmā^c* (slyšící), *nē^cam* (jemný) (AQ), ale např. *sākān* (bydlící) (QA), zatímco substantiva a adjektiva téže formy ne: *ḥārās* (hlídač), *ḥākām* (soudce) (MO), v křesťanském Mosulu *sāyāq* (řidič). V JB se tímto způsobem může odlišovat participium a substantivum, které je od něho odvozeno: *kētāb* (píšící), ale *kātāb* (písař), v dalších dialektech pravděpodobně také, ale nedostatek dat nám neumožňuje tento předpoklad potvrdit.

V ženském rodě a plurálu byla *imála* doložena ve všech nalezených příkladech: *qē^cde* (sedící, f.) (MO), *ē^crfe* (věducí, f.), *ḡḡhle* (mladá) (SW), *sēm^cīn* (slyšící, pl.) (MO), *sēknīn* (bydlící, pl.) (QA).

Ve slovesných tvarech bývá *imála* i ve třetím rozšířeném kmeni, a to v perfektu i v imperfektu: *nēdetki* (volala tě, f.), *ybēr^ckūn* (žehnají) (SW), *bērāk*, *ybērāk* (žehnal, žehná) (AQ, AR), *ṭēla^c* (vytáhl) (MO), *naṭēla^c* (vytahujeme) (AQ). Pro JB i KB přitom Blanc (1964: 44) uvádí, že ve třetím kmeni *imála* vůbec nevyskytuje.

⁷⁸ Dialektální varianty arabských slov *kilāb* (psi) a *riḡāl* (muži) uvádí vícero gramatik jako ilustraci *imály*. V textu MO nebyl výraz pro psy nalezen, stejně tím pádem posloužila dialektální varianta výrazu *ḡimāl* (velbloudi).

V případě číslovek se situace liší následujícím způsobem:

	JB	KB	MO	KM	AQ	AR	SE	SW	QA
jeden	wēḥad	wēḥad	wēḥad		wēḥad	wēḥad	wēḥad	wēḥad	wēḥad
druhý	t̄ini	t̄ani		t̄ani	t̄ani	t̄ani		t̄eni	t̄ani
osmdesát	t̄minīn	tmēnīn	t̄amēnīn	t̄amīnīn	tamēnīn	tamēnīn			

Další případ diskutovaný Blancem (1964: 44-45) je původní finální *ā*. Toto *a* se krátí a v JB i ve většině případů v KB se mění na *i*, např. *ṣeti* (zima), *bēḍi* (JB), ale *bēḍa* (KB); v tomto případě závisí vokál v KB na fonetickém okolí, přítomnost emfatické hlásky je důvodem koncového *a*, zatímco v JB závisí na vokálu, který předchází tento konsonant. Výraz *a^cmi* (slepý) se kromě JB i KB objevuje se stejnou koncovkou i v AQ a AR, v dalších dialektech se nám tento jev nepodařilo doložit.

Imāla se velmi často vyskytuje v sufixu ženského rodu, tedy místo obvyklého *-a* je tento sufix *-e* nebo může přejít až na *-i* (v JB, též v KB a některých případech v křesťanském Mosulu, zatímco u všech ostatních dialektů zůstává *-e*). V tomto případě nezáleží na přítomnosti vokálu *i*, jako spíše na nejbližším konsonantickém okolí. Finální *-a* zůstává v případě, že ho předchází zadní konsonant (*q, ḡ, ḥ, g*), emfatická hlásky nebo též *r*. Existuje mnoho výjimek, např. *gbīge* (velká) (MO).

5.3.2.2. Krátké vokály

Klasický arabský systém je založen na třech krátkých vokálech:

i *u*

a

Pro současný Bagdád uvádí Blanc (1964) čtyři krátké vokály: *a, i, u, ə*, zatímco Mansour (1991) dokonce šest: *a, i, u, e, o, ə*.

Podrobnější pohled na distribuci těchto hlásek ukazuje, že došlo spíše k redukci než k rozšíření fonologického systému. Jde o další jev, typický pro *qalṭu*-dialekty ve srovnání s *galat*-dialekty, v nichž jsou zachovány tři vokály (např. v MB tomu tak je, na rozdíl od dialektů ostatních dvou komunit).

Pro distribuci těchto hlásek je třeba vymezit pozici přízvuku v těchto dialektech. Ten se obvykle nachází na finální slabice v případě, že je tato zavřená nebo dlouhá. Pokud tomu tak není, je přízvuk obvykle na předposlední slabice.

Výskyt hlásek *e, i, o, u* je omezen u většiny dialektů na finální nepřízvučnou otevřenou slabiku, kde se ocitají v komplementární distribuci s příslušnými dlouhými vokály, které se

naopak v této pozici nemohou vyskytnout. V JB se mohou vyskytnout i vprostřed slova jako důsledek krácení vokálů v nepřízvučných slabikách. Ve všech ostatních dialektech najdeme dlouhý vokál i v nepřízvučné pozici, pokud to není na konci slova.

V nefinálních slabikách (otevřených i uzavřených) se z krátkých vokálů vyskytují pouze *a*, *ə*, přičemž pouze *a* se může vyskytnout i na konci slova. *ə* je důsledkem neutralizace rozdílu mezi původními *i*, *u*. Z jednotlivých dialektů pouze Khan (1997) pro HT diskutuje možnost zachování *u* jakožto fonému, nedochází ale k jednoznačnému výsledku. V tomto dialektu je zachována výslovnost *u*, podobně jako v MB v okolí některých konsonantů (zadních, emfatických, *r*).

Ve všech dialektech se jiné krátké vokály než *a*, *ə* nacházejí ve výpůjčkách, a to i ze spisovné arabštiny (např. slova jako *mudīr* nebo *šurṭa*).

5.3.3. Slabika

Většina z popisovaných dialektů nepřipouští delší konsonantické série než dvou, nejvýše tříčlenné. Závisí přitom na pozici této konsonantické série ve slově. V případě, že se vlivem morfologie nebo syntaktické vazby vyskytne delší konsonantická série, mají pro ni tyto dialekty různá řešení, spočívající obvykle protezi nebo v epentezi.

a.) Na začátku slova vznikaly série dvou konsonantů často vypuštěním krátkého vokálu v nepřízvučné pozici, např. *klēb*, v původní formě *kilāb*. V dialektech AQ a AR jsou ale dva konsonanty na začátku slova přípustné pouze v imperativu: *šṛab* (pij, m.), *štaray* (kup, m.), a v některých dalších slovesných tvarech, např. perfektum rozšířených kmenů: *t^callam* (učil se). V dalších slovech je třeba epenteze: *kālēb* (psi).

Obvykle jsou dva konsonanty na začátku slova možné, pokud předchozí slovo končí na vokál: *āyla gbīge* (velká rodina) *dēgi nhāg* (dalšího dne) (MO).

Pokud má slovo určitý člen, má tento obvykle varianty *l-* nebo *əl-*, podle toho, končí-li předcházející slovo na vokál nebo na konsonant: *xāl əl-wāli* (strýc guvernéra), oproti *hāda lḡəḡḡāl* (tento muž) (MO).

V případě, že slovo člen nemá, častějším řešením než epenteze je přidání protetického vokálu, např. v SE, v MO *^cal-^əhḡāg* (na kameni), v HT *kān əzrayyər* (byl mladý). Na druhou stranu pro AR i AQ je typická spíše epenteze, v čemž se liší právě od SE, který jinak spadá do stejné skupiny anatolských dialektů iráckého Kurdistánu.

b.) V pozici uprostřed slova bývají tříkonsonantní série ve většině dialektů přípustné: *raḡḡ^cu* (odnesl ho zpět) (SE, AQ), v případě že ne, bývají rozděleny epentetickým vokálem,

ačkoli se dialekty vzájemně liší v pozici tohoto vokálu: *raġġə^cu* (AR), *əxətki* (tvoje sestra, f.) (AR), ale *əxtəki* (AQ) (ze substantiva *əxt* – sestra).

c.) Na konci slova se vyskytuje série nejvýše dvou konsonantů, která bývá ve většině dialektů přípustná. V AR, AQ se epentetický vokál vkládá pouze v případě, že je finální konsonant likvida nebo nazála: *əkəl* (jídlo), *əbən* (syn). Ani v dalších dialektech se tyto konsonanty nevyskytují ve finální pozici, pokud je nepředchází vokál: *šəġəl* (zaměstnání), *metər* (metr) (MO), *šahar* (měsíc), *mətər* (SW).

5.4. Morfologie

V morfologii se zaměříme na jevy, které mají význam pro typologii mezopotamských dialektů jako celku a pro klasifikaci jednotlivých dialektů srovnávaného souboru zvláště. Oblastmi našeho zájmu budou tedy především zájmeno a slovesný systém, a dále vybrané jevy týkající se substantivních vazeb.

Mezi jednotlivými dialekty je velká variabilita i například v oblasti číslovek, nicméně tato spočívá z větší části na fonetických principech, zvláště na přítomnosti a míře *imály*, jak bylo již popsáno v předchozí kapitole (ačkoli i zde vzniká zajímavý prostor pro srovnání, např. mosulská varianta pro číslovku čtyřicet: *əb^cīn* se nevyskytuje v žádném jiném dialektu). Pro rozsáhlejší srovnání číslovek ale texty neposkytují dostatek dat. Stejně tak porovnání předložek by pravděpodobně neprokázalo větší rozdíly mezi jednotlivými dialekty.

5.4.1. Substantivum

Jak již bylo řečeno, pojednání o substantivu omezíme na vybrané jevy, které se ho týkají, a to určenost/ neurčenost substantiva, a posesivní konstrukce, které do jisté míry nahrazují klasické genitivní spojení (aniž by ho zcela vytlačily).

5.4.1.1. Určenost

Určenost se v klasické arabštině vyjadřuje především pomocí určitého členu nebo pomocí genitivního spojení. Stejně tak v arabských dialektech je určitý člen základním způsobem vyjádření určenosti. Jinak jsou jeho funkce i četnost výskytu ve srovnání s klasickou arabštinou omezeny, neboť jmenná věta založená právě na přítomnosti a nepřítomnosti členu používá v dialektu velmi často jiné lexikální a syntaktické prostředky.

Kromě vyjádření určitosti má většina dialektů má též prostředky pro vyjádření neurčitosti, ačkoli nejčastěji stačí, podobně jako v klasické arabštině, pouhá nepřítomnost určitého členu. V případě, že je třeba zdůraznit neurčenost předmětu (jedná se tedy o příznakovou neurčenost), je nejčastějším prostředkem pro její vyjádření v Bagdádu výraz *fadd*

(z klas. *fard*, jedinec). Kromě něho má každý bagdáský dialekt další variantu: *fağad* (JB), *fağəd* (KB), *farəd* (MB). V AQ, AR a SE je jediný výraz *fad*: *kīra fad kalb* (vidí nějakého psa); může se vyskytovat i jinak než se substantivem: *fad qabər lət fad wēḥəd, nāvi, ī* (nějaký hrob patřící nějakému, prorokovi, ano) (SE).

Některé další dialekty používají místo *fad* číslovku *wēḥəd*, např. v MO nebo HT. Ve SW a v QA nebyl nalezen ani jeden případ použití jakéhokoli markeru neurčitosti. Jediným způsobem zde byla nepřítomnost určitého členu.

5.4.1.2. Posesivní konstrukce

Dialekty používají velmi často analytické posesivní konstrukce (v některých případech již nejde přímo o posesi, jedná se tak o analytické vyjádření původního genitivního spojení). Tato konstrukce se vyskytuje ve všech srovnávaných dialektech, které se ale vzájemně liší použitými lexikálními prostředky. Nejčastější formou je výraz *māl*, původně substantivum s významem „majetek“. Tento způsob najdeme v Bagdádu, AR, HT, MO: *əl-^cāde māləm* (jejich zvyk), *^cal-ḥāğəğ māl qābəğ* (na náhrobní kámen) (MO).

V AQ a SE se stejným způsobem používá výraz *lət*: *ḥmār lətu* (jeho osel), ačkoli klasická genitivní konstrukce je poměrně častá: *marṭ ḡəddi* (žena mého dědy), *marātu* (jeho žena) (SE).

Ve SW i v QA je genitivní vyjádření posese rovněž velmi časté: *ḡōz xāləti* (manžel mé tety). Analytická konstrukce nicméně existuje, ačkoli je mnohem méně používaná než *māl* v případě první skupiny dialektů. Tato využívá slova *taba^c*: *sēn taba^c lyəḥūd* (jazyk židů) (SW), *əlḥāra taba^cna kān ysammawa ḥārət əlyḥūd* (naši čtvrť nazývali židovská čtvrť) (QA).

5.4.2. Zájmena

5.4.2.1. Osobní zájmena samostatná

Osobní zájmena samostatná se liší v některých detailech. Největší rozdíly jsou v zájmenech 3. os. sg. Ne všechna zájmena se vyskytovala ve všech textech, následující tabulka je proto neúplná.

Osobní zájmena samostatná:

	MB	JB	HT	MO	AQ	AR	SE	SW	QA
já	<i>āni</i>	<i>ana</i>	<i>ana</i>	<i>ana</i>	<i>ana</i>	<i>ana</i>	<i>ana</i>	<i>ʔana</i>	<i>ana</i>
my	<i>əhna</i>	<i>nəhna</i>	<i>əhna/əhana</i>	<i>nəhna</i>	<i>nəhna</i>	<i>nəhne</i>	<i>nəhʔn</i>	<i>nəhne</i>	<i>nəhne</i>
ty (m.)	<i>ənta</i>	<i>ənta</i>	<i>ənta/anta</i>		<i>ənta</i>	<i>ənta</i>		<i>ʔənta</i>	<i>ənta</i>
ty (f.)	<i>ənti</i>	<i>ənti</i>	<i>ənti/anti</i>		<i>ənti</i>	<i>ənti</i>		<i>ʔənti</i>	
vy	<i>əntu</i>	<i>əntəm</i>	<i>əntu</i>	<i>əntəm</i>	<i>əntəm</i>	<i>əntəm</i>			
on	<i>huwwa</i>	<i>huwwi</i>	<i>huwwa</i>	<i>hūwe</i>	<i>hūwe</i>	<i>hūwe</i>	<i>hūwe</i>	<i>ūwe</i>	
ona	<i>hiyya</i>	<i>hiyyi</i>	<i>hiyya</i>		<i>hīya</i>	<i>hīye</i>		<i>hīye</i>	<i>hīye</i>
oni	<i>humma</i>	<i>həmmi</i>	<i>həmma</i>		<i>həmme</i>	<i>həmme</i>		<i>ənnən</i>	

Volná forma osobních zájmen se vyskytuje nejčastěji ve funkci podmětu: *qallu ana ham sēmə^c* (řekl mu: také jsem to slyšel) (MO). V případě spojení s časovanou formou slovesa není nutné podmět uvádět, ale občas se vyskytuje i tak, obvykle pro zdůraznění: *ana māgīda* (já ji nechci).

5.4.2.1.1. Enklitická kopula

Dialekty AR, AQ, SE a QA používají formu volného zájmena k vytvoření originální varianty enklitické kopuly. Tato v prvních dvou osobách využívá plné tvary osobních zájmen, ve 3. osobě pak zkrácenou formu: *-ūwe*, *-īye* (v AQ *-īya*), *-əm* po konsonantu, po vokálu pak *-we*, *-ye* (*-ya*), *-me*. Používá se obvykle se substantivy a adjektivy: *malīh-ənta* (ty jsi dobrý), *abūk-ūwe* (to je tvůj otec) *hōnā-me* (jsou tady) (AR a AQ), *bayda-ya* (je bílá) (AQ), *bēda-ye* (AR), v QA např. *hāda mən Bagdād-we* (ten je z Bagdádu). Forma enklitické kopuly v SE poněkud kolísá (kromě toho, v tomto dialektu je v textu doložena enklitická kopula pouze pro 3. os., což samozřejmě nemusí znamenat, že se další formy v tomto dialektu nevyskytují): *layl-u*, *sā^ca tna^cš w δalmē-ye* (je noc, dvanáct hodin, a je tma), *layl-ūwe*, *nəšš layl-u* (je noc, půlnoc) (SE).

5.4.2.2. Nesamostatná forma osobních zájmen

Podobně jako v klasické arabštině se mohou enklitické formy zájmen pojit se slovesem ve funkci přímého předmětu, připojit se k předložce, nebo k substantivu jakožto přivlastňovací zájmeno.

V tabulce vždy první řádek představuje formu následující po konsonantu a řádek pod ním formu vázící se na vokál. Ani zde není tabulka kompletní, neboť dostupné texty neobsahovaly všechny formy daného zájmena. Také systematické zařazení některých variant

zůstává nejasné, neboť některé formy byly nalezeny pouze v určitém fonetickém okolí (a tedy není jasné, zda se jedná o vázanou variantu či zda ji lze použít i v odlišném prostředí).

Enklitické formy osobních zájmen:

	MB	JB	HT	MO	AQ	AR	SE	SW	QA
já	-i -ya	-i -yi	-i -ya/-yi	-i -ni	-i/-ni -yi/-ni	-i/-ni -yi/ni	-i -yi	-i/ni	-i -ni/-y
my	-na -na	-na -na	-na -na	-na	-na -nna	-əna -nna	-na	-na -na	-na
ty (m.)	-ak -k	-ak -k	-ak -k	-ak -k	-ək -k	-ək -k		-ək -k	-? -k
ty (f.)	-ič -č	-ək -ki	-ik -ki		-ki -ki	-əki -ki	-? -ki	-ki	
vy	-kum -kum	-kəm -kəm	-kəm -kəm	-kəm	-kəm -kəm	-əkəm -kəm			
on	-a -	-u -nu	-a -	-u -hu/yu	-u -yu	-u -hu	-u -hu/-yu/ wu	-u -yu/ku	-u -hu
ona	-ha -ha	-a -ha	-ha/-a -ha	-a -wa	-a -wa	-a -ha/wa	-a -ha/-ya	-a -ha	-a -wa
oni	-hum -hum	-əm -həm	-həm/- im -həm	-əm -wəm	-əm -yəm/-wəm /-həm	-əm -həm/ -yəm	-əm -həm	-ən -hən	-ən -wən

U AQ a AR u 3. os. pl. se forma -yəm vyskytuje po vokálu ī: *xallīyem* (nech je), zatímco -wəm následuje po ū: *abūwem* (jejich otec). -ni je u tohoto dialektu sufix pojící se se slovesem, zatímco varianty i/yi se pojí s ostatními slovními druhy.

V SE je pravidlo distribuce *wu* a *ya* shodné jako u AQ: *kūdžebtūwu* (přinesl jsem ho), zatímco *waddīya* (přinesl ho).

Ve SW i v MO následuje varianta -yu ve 3. os. sg. m. po ī: *aš ʔasawīyu* (co budu dělat). Sufix -wəm patrně pouze po ū: *yāklūwəm* (jedli je) (MO). Ženský sufix -wa není omezen na jediné fonetické prostředí, vyskytuje se ve všech variantách.

Připojení zájmena za sloveso ve funkci přímého předmětu nebo i za jiný slovní druh způsobuje pravidelně následující změny:

- prodloužení a akcentuaci finálního vokálu, v některých případech: *tala* (naplnil) oproti *talāhu* (naplnil ho), *fītyu* (dám mu) (MO), *baynāhən* (mezi nimi), *dafaʕūlu* (zaplatili mu) (SW), *ḥakālna* (vyprávěl nám), *ḥamaltūwu* (přinesl jsem ho) (SE).

- geminace nebo asimilace finálního konsonantu (systematicky zdvojení *l*, zatímco další asimilace jsou spíše individuální); zároveň s uzavřením slabiky se krátí vokál; další příklady: *yəšʕalla* (zapálil ji), *mənna* (od ní) (SW), *qalla* (řekl jí) (SE).

- v dialekttech, které mají diftongy pouze ve slovesném sufixu, se tento monoftongizuje, neboť se dostává mimo finální pozici: *yənsōhəm* (zapomněli je) (AR), ale *yənsawnəm* (AQ), *ysammawhu* (pojmenovali ho) (SW).

Enklitický nepřímý předmět je etymologicky složen z předložky *li-* a nesamostatné formy zájmena. Připojuje se za sloveso stejným způsobem, jako přímý předmět, ve všech dialekttech stejně: *qallu* (řekl mu), *qəllūli* (řekněte mi) (MO), *aqallak* (řeknu ti) (HT), *xallətli* (nechala mi), *dafa^cūlu* (platili mu) (SW), *ğābla* (přinesl ji) (JB, KB).

V případě, že jedno sloveso má zároveň přímý i nepřímý předmět, se řešení v jednotlivých dialekttech liší:

- v Bagdádu existují dvě varianty. V té podstatně méně používané následuje po slovese přímý předmět, a následuje samostatný nepřímý předmět: *ğābu lləni* (přinesl nám ho) (JB), *ğābu əli* (KB), *ğāba əli* (MB). V častější variantě následuje po slovese enklitický nepřímý předmět, a přímý předmět je připojen pomocí konstrukce *yā-* (pocházejí patrně z klasické konstrukce *ʔiyyā*): *ğābli yānu* (přinesl mi ho) (KB). V (JB) v konstrukci vypadáva enklitické zájmeno označující nepřímý předmět: *ğābalyāk* (přinesl ti to – to je zde bez rozdílu čísla a rodu), *ħkitulyānu* (řekl jsem mu to – jako v předchozím příkladu, to může vyjadřovat sg. i pl.).

Podobný systém používá i (HT), ačkoli bez asimilace přímého objektu (a tedy bližší KB a MB): *əntətu yāha* (dal jsem jí ho), *əntəkəm iyāhəm* (dal jsem ti je), *māxallōna yāha* (nenechali nám ji).

- ostatní dialekty z našeho korpusu pomocné konstrukce nepoužívají. Předměty se připojují za sloveso v pořadí nejprve nepřímý předmět a po něm následuje přímý předmět: *^calaqlū-we* (podal mu ho) (MO), *^caṭawlu-wa* (dali mu to) (AQ), *ğəbtūlak-we* (přinesl jsem ti to) (AR), *tawaddīli-we lbayt* (přinesu si ho domů) (SE), *ğabḫarətlannən* (vychovala jí je) (SW).

5.4.2.3. Demonstrativa

Značná variabilita mezi jednotlivými dialekty a dialektálními oblastmi a i vnitřní variabilita v rámci jednotlivých dialektů panuje v oblasti demonstrativ a dalších deiktických prostředků. Dialekty mají obvykle dvě až tři série ukazovacích zájmen (pro blízký a vzdálený objekt, případně ještě střední variantu mezi těmito dvěma extrémy), např. v (AQ) série *hadā – hakā – hāk* (tento – tamten – onen).

V následující tabulce jsou srovnány základní tvary demonstrativ (v překladu tento, tato, v dalším řádku plurál tyto) a místní adverbia (tady, tam). Tam, kde údaj chybí, se podobně jako v případě osobních zájmen nevyskytuje v našem korpusu.

Demonstrativa:

MB	JB	HT	MO	AQ	AR	SE	SW	QA
<i>hāda</i> <i>hāy</i>	<i>hāda</i> <i>hāyi</i>	<i>hāda</i> <i>hādi/hāy</i>	<i>hāda</i> <i>hāy(e)</i>	<i>hadā</i> <i>hadā/hādyā</i>	<i>hadā</i> <i>hadā/hādyā</i> <i>(haḡḡā/həḡḡā)</i>	<i>haḏā</i> <i>haḏī</i>	<i>hāda</i> <i>hādi</i>	<i>hāda</i> <i>hādi/hāy</i>
<i>haḏōla</i>	<i>haḏōli</i>	<i>haḏōla/e/i</i>	-	<i>hawdā</i>	<i>hawdā/hōdā</i>	<i>hawḏē</i>	-	<i>hawde</i>
<i>hnā</i> <i>hnāk(a)</i>	<i>hōni</i> <i>wnīki</i>	<i>hēna/hōni</i> <i>hnāk/ḡādi</i>	<i>hōne</i> <i>hōnak</i>	<i>hawnā/ē</i> <i>hawnək</i>	<i>hawnā/hōnā</i> <i>hōnāk</i>	- <i>hawnək</i>	<i>ōni</i> <i>hōnīk</i>	<i>hawne</i> <i>hawnāke</i>

5.4.3. Sloveso

Dialektální slovesný systém do jisté míry odráží systém klasické arabštiny. Je založen na dichotomii perfektního a imperfektního kmene, přičemž první z nich vyjadřuje minulý čas a ten druhý přítomnost.

Také většina systému rozšířených kmenů zůstala v dialektech zachována (ačkoli ne všechny se nám podařilo doložit ve všech dialektech), s výjimkou IV. kmene; nejčastější slovesa tohoto kmene existují i nadále, ale po ztrátě úvodního vokálu se obvykle chovají jako slovesa základního kmene.

Zaměříme se především na formální změny a variabilitu v paradigmatu a v kmeni, následně rovněž na systém slovesných časů (základních i odvozených) a slovesné modifikátory.

Změny v kmeni mají důvody především ve fonologickém systému. Redukce krátkého vokalizmu, k níž v mezopotamských *qəltu*-dialektech došlo, se projevila i na vokalizaci slovesného kmene, ale ne ve všech dialektech stejným způsobem. Proto je právě tento rys podstatný pro srovnání jednotlivých dialektálních oblastí. Dalším důvodem odlišností ve vokalizaci kmene je způsob zacházení s sériemi konsonantů v tom kterém dialektu. Tyto série vznikají přidáváním flektivních afixů ke kmeni a v jejich důsledku může docházet k posunům ve vokalizaci kmene.

Paradigma *qəltu*-dialektů je poměrně jednotné (s drobnými rozdíly, které odlišují Bagdád od dalších oblastí) a liší se výrazně od paradigmatu *ḡəlat*-dialektů.

5.4.3.1. Paradigma

Většina ze srovnávaných dialektů má paradigma typické pro *qəltu*-dialekty, zde reprezentováno JB a AQ; odlišné časování, typické pro *ḡəlat*-dialekty, najdeme v MB a rovněž v HT:

Paradigma:

	Perfektum:			Imperfektum:		
	JB	AQ	MB	JB	AQ	MB
3. os. sg. m.	0	0	0	yə-	yə-	yə-
f.	-ət	-ət	-at	tə-	tə-	tə-
pl.	-u	-u	-aw	y- - ōn	yə- - ūn	y- - ūn
2. os. sg. m.	-t	-t	-ət	tə-	tə-	tə-
f.	-ti	-ti	-ti	t- - ēn	tə- - īn	t- - īn
pl.	-təm	-təm	-tu	t- - ōn	tə- - ūn	t- - ūn
1. os. sg.	-tu	-tu	-ət	a-	a-	a-
pl.	-na	-na	-na	nə-	nə-	nə-

Všechny dialekty s výjimkou již zmíněného HT, který je oproti ostatním zde srovnávaným dialektům silně beduinizován, a v tabulce uvedeného JB, odpovídají typu AQ.

V některých případech dochází k modifikacím vokálu v prefixu, např. ve SW může být imperfektní prefix i *ta-* (pokud je první radikál faryngála). U sloves slovesa s 2. radikálem slabým (*w* nebo *y*) nebo u sloves II. a III. kmene (tzn., pokud po prvním radikálu bezprostředně následuje vokál) dochází i u dialektů typu AQ k elizi pomocného vokálu *ə*: *yxāfūn* (bojí se, pl.), ale *yəqrawn* (čtou) (SW).

Ke změnám v sufixech dochází u většiny dialektů především u sloves se 3. radikálem slabým, typu *baqa - baqaw* (zůstal, zůstali) (SW), zatímco v JB sufix zůstává u v tomto případě beze změny: *banu* (postavili), u KB je tentýž sufix monoftongizován: *banō*, podobný příklad byl nalezen i u KM: *ħako* (mluvili). V imperfektu může zůstat diftong (u dialektů, v nichž jsou diftongy přítomny): *yərmawn* (házejí) (AQ), zatímco jinak dochází k monoftongizaci: *yərmōn* (AR).

5.4.3.2. Základní kmen

V klasické arabštině může být jak perfektní kmen, tak imperfektní kmen vokalizován třemi různými vokály (schematicky v perfektu *fa^cala*, *fa^cila*, *fa^cula*, v imperfektu *yaf^calu*, *yaf^cilu*, *yaf^culu*). V situaci, kdy původní *i* a *u* nahradilo *ə*, byl tento původní systém nahrazen dvěma různými způsoby.

Některé dialekty odráží (s četnými výjimkami) původní vokalizaci, a to tak, že *a* zůstává na svém místě, zatímco *ə* odráží původní *u*, *i* (jak v perfektu, tak v imperfektu). Do této skupiny patří KB, MO, SW, QA.

Vdalších dialektech došlo k plné neutralizaci tohoto rozdílu. Použití *a* nebo *ə* nezávisí na etymologii, nýbrž na fonetickém okolí. Do této skupiny patří na mezopotamském území všechny *gəlat*-dialekty (to znamená i MB), a z našich dialektů JB, HT, AQ, AR, SE.

Ve všech dialektech dochází ke změnám v kmeni při časování. Obvykle se jedná o elizi vokálu pod vlivem sufixů (vliv může mít jak vokál následující po posledním radikálu, tak i konsonant). Vokál *a* je stabilnější než *ə*, takže se může stát, že se varianta s *a* a varianta s *ə* budou při časování výrazně lišit (nejvýraznější je tento rozdíl u KB).

A. Etymologická vokalizace

Ačkoli tyto dialekty odrážejí původní vokalizaci, existuje v nich celá řada výjimek. Např. *šəgəb* - *yəšgəb* (pít), *ʕəməl* - *yəʕməl* (dělat), *ħakam* - *yəħkəmə* (soudit), *qəʕəd* - *yəqʕəd* (usadit se), *bəʕət* - *yəbʕət* (poslat), *ʕəgəf* - *yəʕgəf* (vědět) - (MO). Již z těchto několika příkladů je zřejmé, že výjimky jsou poměrně časté: *ʕəgəf*, *yəʕməl*.

V SW je kromě etymologie zřejmé i působení fonetického okolí (na první kmenový vokál, případně na prefix u imperfekta): *qəʕədna* - *yəqʕəd* (seděli jsme – sedí).

Při časování dochází k elizi kmenového *ə*, pokud následuje v sufixu vokál: *ʕəmlu* (udělali) (MO), *qəʕdət* (seděla), *gəbru* (vyrostli) (SW), v případě, že následuje konsonant, *ə* zůstává: *ʕərəfna* (SW). V KB dochází rovněž k elizi kmenového vokálu: *ləbsu* (měli na sobě), i v případě, že následuje konsonant, který má ale vliv na strukturu slabiky: *ləbsna* (měli jsme na sobě), přitom *a* zůstává stabilní: *katabna* (napsali jsme).

Blanc (1964: 99) nicméně uvádí, že tento výrazně duální systém v KB je značně nestabilní, respektive že mluvčí uváděli slovesa s *ə* a ta samá i s *a*, což by odpovídalo spíše situaci v obou dalších bagdáských dialektech.

B. Neutralizace kmenové vokalizace

Ve většině dialektů je tento rozdíl neutralizován, nicméně situace je poměrně různorodá; v JB platí pro všechna slovesa základní schéma *katab* - *yəktəb*. Při časování dochází k elizím vokálu, a to v perfektu, pokud následuje v sufixu konsonant: *ktəbtu* (napsal jsem). V imperfektu dochází ke změně kmene *ktəb* u sufigovaných forem, tedy *yəktəb*, ale *yəktəbən*.

V MB je perfektní báze *qətal*, přičemž variantou *ə* může být *u*, v závislosti na konsonantickém okolí. Máme sice tedy *kətəb*, *šərəb*, ale *kuḩar*. Při časování v perfektu může, ale nemusí dojít k elizi prvního vokálu: *k(ə)təbət*. V imperfektu dochází ke stejným změnám jako u JB.

Podobně je v HT sice základním tvarem *katab* - *yəktəb*, nicméně tyto vokály mohou být ovlivněny konsonantickým okolím. V okolí faryngál a laryngál je kmenový vokál *a*: *faham* -

yafham. Ovlivněn může být i prefix v případě, že do této kategorie spadá první kmenový konsonant: *ʿaraf* - *yaʿraf*.

AQ a AR mají dva druhy vokalizace, které představují do jisté míry kombinaci obou systémů. Odrážejí sice často původní vokalizaci: *katab* - *yaktəb* a *šarəb* - *yašrab*, ale jedná se o pravidelné změny. I zde ovšem existuje velké množství výjimek, např.: *əʿməl* - *yaʿməl*. Pokud je první nebo druhý radikál faryngála, pak je kmenový vokál vždy *a*: *fatah* - *yafṭah*.

Pro oba dialekty platí, že v perfektu s kmenovým vokálem *ə* tento vypadává, pokud následuje vokalický sufix (*ʿamlət*, *ʿamlu*). Pokud je kmenový vokál *a*, vypadává pouze v AR: *fathət* (otevřela), zatímco u AQ zůstává: *fataḥət*.

Pro SE bohužel nemáme dostatek dat, která by nám dovolila ověřit systematickost jeho vokalizace, vypadá to nicméně, že má blíže k bagdádským dialektům než předchozí dva dialekty. Jeho základním kmenovým vokálem je *ə*, a to jak v perfektu, tak v imperfektu: *yədxəl* (vstoupil), *nəzlət* - *tənzəl* (sestoupila, sestupuje), *yaʿraf* (ví), zatímco *a* se nachází v pouze sousedství *ḥ*: *ḥamālu*, *yərḥamu*.

5.4.3.3. Slabá slovesa

a.) Pokud je první radikál ve slovese ráz, pak v imperfektu dochází u všech dialektů k asimilaci v kontaktu s prefixem: *akalna* - *nākal* (jedli jsme – jíme), *yāxdūn* (berou) (MO), ale *yaklōn* (JB). KB odpovídá převládajícímu modelu, který zde reprezentuje (MO). V imperativu je pak nejčastější formou *xəḍ* (vezmi, m.) (MO); v MB a stejně i v HT má imperativ protetický vokál: *əkəl* (jez, m.).

b.) V případě sloves s 2. radikálem *w* nebo *y* je situace ve všech dialektech shodná; v perfektu mají vždy *ā*, při časování se mění na *ə* - *šāf* - *šafət* (viděl - viděl jsem) (HT), *qāl* - *qəltu* (řekl - řekl jsem) (MO). S pronominálním sufixem dochází ke krácení: *qallu* (řekl mu) (MO). Vokál v imperfektu odpovídá obvykle vokalizaci v klasické arabštině: *ā*, *ī*, *ū* - *ymūt*, *ynām* (MO), *ybiʿūn* (SW).

c.) Slovesa s 3. radikálem *w* nebo *y* mají dva druhy vokalizace perfekta i imperfekta: *baqa* - *yəbqa* (zůstat) (SW) a *məši* - *nəməši* (jít) (MO). Tyto se mohou kombinovat: *tala* - *yətlī* (naplnit). Při časování dochází k některým změnám ve vokalizaci kmene i v sufixech: v JB je pravidelné *banət* (postavila), ale *bnēna* (postavili jsme). V KB nedochází k elizi vokálu, proto *banēna*, stejně je tomu i v AR, zatímco v dialektech, které zachovávají diftongy, odpovídá tomuto tvaru forma *ramayna* (hodili jsme) (AQ).

d.) Slovesa s 2. a 3. radikálem shodným mají v AQ, AR pravidelnou vokalizaci *daqq - yadaqq* (drtit); stejně je tomu i v bagdádských dialektech, ačkoli v JB se v perfektu *a* mění v nepřízvučné pozici na *a*, takže máme *sadd*, ale *saddētu* (zavřel – zavřel jsem), v KB *saddētu*. Podobně jako v JB je tomu i v HT; tento dialekt má však rozdílné paradigma. K dalším dialektům chybí údaje.

e.) Dvě slovesa mají nepravidelné časování. První z nich, *ğā - yəğī* (přijít) se nachází ve všech dialektech, přičemž některé tvary se při časování liší, např. *ğō* (přišli) v MO i obou bagdádských *qaltu*-dialektech, čemuž v MB odpovídá forma *əğaw*, v HT *ğaw*. Imperfektní kmen odpovídá časování sloves se třetím radikálem slabým.

Druhým slovesem je *ra - yəra* (vidět), používané v AQ, AR a SE (ostatní dialekty používají ve stejném významu buďto *šāf* nebo *ʿayyan*).

5.4.3.4. Rozšířené kmene

Dialekty zachovávají většinu z klasického systému odvozených kmenů, s výjimkou IV. kmene. Slovesa, která k tomuto kmeni náležela, se po ztrátě pro něj typického prefixu *a-* časují jako slovesa základního kmene, ačkoli v některých případech vykazují jistou míru nepravidelnosti. Ve většině dialektů je takto doloženo sloveso *yğīd* (chce), které se časuje jako sloveso s 2. radikálem slabým. V perfektním kmeni není doloženo; pro toto sloveso je charakteristické, že se vyskytuje výhradně v průběhovém minulém čase: *kān yğīd* (chtěl). Sloveso **aʿtā* (dát) má různé formy, např. *ʿata* (SE) a rovněž v MO, kde v imperfektu dochází k pravidelné metatezi: *ʿata- yəfʿi*. V HT je varianta s tímž významem *ənta - yənʿi* (forma *ənta* je možná pozůstatek IV. kmene, vzhledem k tomu, že pravidelná forma perfekta pro slovesa s 3. radikálem slabým je *bana*).

II. kmen má pravidelnou vokalizaci *sallam - ysalləm* v HT, MO, SW a Bagdádu, nebo *ħaddət - yəħaddət* (mluvit) (AQ, AR, SE). Při časování dochází u některých dialektů v imperfektu k elizi druhého vokálu a případně až ke ztrátě geminace 2. radikálu (u všech bagdádských dialektů a v HT); SE a AR zachovávají geminaci, v AQ k žádným změnám nedochází. Slovesa s 3. radikálem slabým se časují podobně jako v základním kmeni: *sawwa, ysawwi* (dělat) (MO).

V. kmen je reflexní ke II. kmeni; elize vokálů jsou v stejné jako ve II. kmeni. Druhý kmenový vokál se v jednotlivých dialektech liší: *tʿallam, yəfʿallam* (učit se) (HT), *yəzzawwağ* (ožení se) (MO); zdvojené *z* bude důsledkem asimilace prefixu *t*, ale *tʿalləm - yəfʿalləm* (AQ, AR).

Ve III. kmeni dochází ve většině dialektů k *imále*, a to jak v perfektu, tak v imperfektu: *qētāl - yaqētāl* (bojovat) (AQ), *dēxāl - ydēxāl* (vzít dovnitř) (MO). V HT a MB *imála* není: *°ālağ - y°ālağ* (léčit) (HT).

K *imále* nikdy nedochází v VI. kmeni (neboť vychází z původní formy, jejíž vokalizace v perfektu i v imperfektu obsahuje pouze *a*): *tšārək - yaštšārək* (podílet se) (AQ, AR), *yaštšāwarūn* (radili se) (SW).

VII. a VIII. kmen mají pravidelnou vokalizaci v AQ, AR: *ftaham - yaftahəm*, stejně v SW: *təntəbəx* (vaří se), *nəštəğəl* (pracujeme), zatímco v dalších dialektech závisí vokalizace spíše na konsonantickém okolí, jako v HT: *nħaraq - yənharaq* (být spálen), *štağəl - yaštağəl* (pracovat).

Dochovány jsou i IX. a X. kmen: *swadd - yəswadd* (zčernat) (AQ). IX. kmen se nám jinak v textech nepodařilo doložit, vzhledem k jeho sémantické specifičnosti. Časování IX. kmene plně odpovídá časování sloves s 2. a 3. radikálem shodným. X. kmen je poněkud častější: *yəstarīh* (uzdraví se) (SW). Stejně sloveso má v HT odlišnou vokalizaci: *starāh - yəstarāh* (zde: odpočívat).

5.4.3.5. Slovesné modifikátory

Obecně vyjadřuje dialektální slovesný systém následující časy: přítomnost, budoucnost, minulost prostou, minulost průběhovou, aktuální přítomnost a v některých případech též přítomnost průběhovou.

Samostatně stojící perfektum vyjadřuje vždy prostou minulost, jako např. v následující sekvenci: *hūwe rama həmlu, dēxəl həmlu ğawwa...* (shodil svůj náklad, donesl náklad dovnitř) (SE).

Samostatně stojící imperfektum vyjadřuje obvykle prostý přítomný čas: *lā yaqtəb lā yaqqa* (nepíše, nečte, v původní větě ve smyslu „neumí číst ani psát“) (MO), někdy slouží rovněž k vyjádření budoucnosti, např. v *mən ya°məlūnu wāli?* (koho udělají guvernérem?) (MO), ačkoli všechny dialekty mají pro budoucí čas i další způsoby vyjádření. Imperfektního kmene užívá, analogicky k systému klasické arabštiny, imperativ: *mšī q°ad hōnak* (jdi a usad se tam) (MO), *ktəb, ktəbi, ktəbu* (piš m., piš f., pište) (JB). V případě syntaktické závislosti imperfektum obvykle nemá žádné modifikátory: *qayğīd yəmši* (chce jít, f.) (JB).

Do kategorie slovesné modifikátory jsme se rozhodli zařadit všechny morfologické prostředky, které jednotlivé dialekty používají k modifikaci slovesa. Spadají sem tedy odvozené slovesné časy a rovněž například negace.

A. Odvozené časy a aspekty

a.) Minulý čas průběhový používá, podobně jako klasická arabština, slovesa *kān*, případně *kən*, které se pojí s imperfektem. Jak vyplývá z textu v dialektu SW, je toto původně sloveso nesklonným tvarem, který má jednu formu pro všechny osoby: *kān yəʿarfūn* (věděli), *kān nədxəl* (vešli jsme). Občas se vyskytuje v ženském rodě, ale jedná se spíše o výjimky: *kānət tqəllu* (říkala mu). V Bagdádu se ve všech dialektech používá *kən*, rovněž nesklonné. V QA forma *kān* kolísá, v některých případech se normálně časuje, v dalších zůstává invariabilní: *kənnə nəqʿad* i *kān nəqʿad* (sedávali jsme). Jastrow (1989: 166) uvádí, že v případě nesklonného *kān* jde o typicky anatolský rys (časovaná forma může být v tomto případě dána vlivem syrské arabštiny).

b.) Předminulý čas tvoří pomocí *kān*, případně *kən* ve spojení s perfektem *kən ʔalaʿat* (vyšla), *kən zəʿluʿn* (pohádali se) (SW). V KB se také používá *kən* ve spojení s imperfektem, rovněž nesklonné, ačkoli podle Blanca (1964: 118) nemá význam odlišný od samostatného perfekta: *sməʿtu kən qālu həkki* (slyšel jsem, že to říkali takto).

c.) Budoucí čas se velmi liší v jednotlivých dialektech, i když základem mu je vždy imperfektum. V JB a KB mu předchází *gāh* (v MB *rāh*), které je invariabilní, případně připouští plurál *gayhīn*: *gahanām* (budu spát) -(JB). V JB se též používá *hassa*, nebo ve zkrácené formě *sa* (případně *ssa*): *ssaʿanām* (budu spát). Stejně tak v HT se tvoří budoucí čas pomocí *hassaʿ* nebo *rāh*. V MO a ve SW se tvoří pomocí prefixu *də-*, který se pojí s imperfektem: *dəyəʿgəf* (bude vědět) (MO). V kontaktu s prefixem *a-* dochází k asimilaci vokálu: *damūt* (zemřu) - (MO). K asimilaci dochází též při kontaktu s *y*, po němž bezprostředně následuje konsonant: *dīʿayyənna* (uvidí nás) (MO), *dīwaddawhu* (přinesou ho) (SW). V AQ, AR a SE se tvoří podobně, pomocí prefixu *tə-*. Asimilace zde probíhá stejně jako v předchozím případě: *tīrawnu* (uvidí ho) (SE).

d.) Aktuální přítomnost bývá někdy vyjádřena participiem aktivním: *əntəm sēmʿīn* (slyšíte to) (MO). Jinak bývá vyjádřena na základě imperfekta, pomocí prefixů. V JB je to prefix *qad*, v KB *qa-* a MB *da-* nebo *qāʿad*: *qayəmši* (právě jde, m.). V MO se používá stejně jako v případě KB prefix *qa-*: *qanəšgab* (právě pijeme), zatímco HT nemá žádný speciální

morfologický prostředek k vyjádření aktuální přítomnosti. AQ, AR a SE shodně používají prefix *kū*: *kūnəšrab* (právě pijeme). AR a AQ se liší, pokud má sloveso tento prefix a zároveň prefix vyjadřující negaci: *kūmīšrab* (nepije) (AQ), ale *məkūšrab* (AR).

S prefixem *y* dochází rovněž k asimilaci na *kī – kīgi* (jde) (SE), s prefixem *a-* na *kō - kōšrab* (piju) (AQ). Prefix *kū* se může vázat i s jinými než se slovesnými tvary; tvoří spolu s předložkovou vazbou *ləna* (náš, dosl. pro nás) formu *kulna* (SE), která vyjadřuje význam „máme“.

Podle Blanca (1964: 116) označuje aktuální přítomnost v Anatolii prefix *kwa-* nebo *wa-*. Tento prefix se ve SW vyskytuje (např. ve výrazu *wəğawn*: jdou), ale spíše než aktuální přítomnost označuje *habitual action that takes place in present* (Nevo 2001: 84).

e.) Perfektum (předpřítomný čas) se v AQ, AR a SE vyjadřuje pomocí perfekta s tímž prefixem jako v předchozím případě: *raytu fad kalb, kūğəbtūwu* (uviděl jsem psa a přinesl jsem ho s sebou) (SE).

B. Negace se ve všech dialektech vyjadřuje pomocí záporného prefixu *mā* případně *mə*, který se může, stejně jako další podobné prefixy, vést k asimilaci prefixu: *mā ʿaṭāhu* (nedal ho), ale *mīgīd* (nechce) (MO). Občas se může vyskytnout i záporka *lā*, v Bagdádu pouze pro záporný imperativ, např. v MO i v jiných situacích, ale spíše výjimečně.

6. Severní Afrika

6.1. Úvod

Tato kapitola se věnuje srovnání mezi maghribskými židovskými dialekty. Ačkoli se jedná o obrovské území a mezi jednotlivými dialekty jsou podstatné rozdíly, najdou se zde i některé shodné rysy.

Základem nám budou popisy některých dialektů, doplněné v některých případech ukázkami textů v daném dialektu. Ačkoli některé z nich pocházejí již z první poloviny 20. století (to se týká především Alžíru), domníváme se, že jsou i tak vhodným doplněním srovnávací studie (nehledě na to, že v případě Alžíru ani novější údaje neexistují).

Zastoupeny jsou zde všechny čtyři maghribské státy, v nichž byly (případně ještě jsou) přítomny židovské komunity, konkrétně pak dialekty následujících měst a oblastí:⁷⁹

Tripolis (TR) : podrobná fonetická a morfologická studie židovského dialektu hlavního města Libye, doplněná textem (Yoda 2005).

Tunis (TU): soubor textů židovské komunity v Tunisu (Cohen 1964).

Džerba (DJ): srovnávací studie několika dialektů (majoritního muslimského hilálovského dialektu, muslimského předhilálovského, dochovaného ve výpůjčkách v berberštině, a židovského dialektu), doplněná v dalším článku texty. Židovský dialekt se v současnosti používá na Džerbě v *al-Hāra l-kbīra* (předměstí Houmt Souk, hlavního města Džerby) a *al-Hāra š-šgīra* (Behnstedt 1998 a 1999), texty pocházejí z *al-Hāra l-kbīra*.

Alžír (AL): nejstarší lingvistický popis židovského dialektu (Cohen M.:1912).

Pro Maroko jsme čerpali z rozsáhlé srovnávací studie Jeffreyho Heathe (2002). Údaje pocházející z této monografie jsou doplněny podrobnými studii několika konkrétních dialektů, všechny s jednou výjimkou pocházející ze severu střední části Maroka:

Fes (FS): staré hlavní město Maroka. Jeho židovský dialekt byl již předmětem velkého množství studií, založených zejména na souboru textů z 30. let (Brunot-Malka 1939).

Sefrou (SF): město ležící pouhých 30 km jižně od Fesu (Stillman 1988).

Miknás (MK): město západně od Fesu (Chetrit 2003). Vzhledem k tomu, že studie se zabývá pouze fonologickou stránkou tohoto dialektu, bude použit pro srovnání pouze v této části.

Tafilalt (TA): oáza v marocké Sahaře, v jinak berbersky mluvící oblasti (Bar-Asher, Heath 1982).

⁷⁹ V příloze se nachází přehledná mapa všech měst, jejichž dialekty jsme při studii použili.

6.2. Základní charakteristika

Podobně jako v Iráku, i v severní Africe představují židovské dialekty nejstarší vrstvu arabských dialektů.

Ze zde vybraných dialektů řadí Heath (2002: 21) tři ze čtyř marockých dialektů (tedy Fes, Sefrou a Miknás) do společné podoblasti, kterou nazývá městským pásem („*the urban belt*“). Kromě těchto tří měst se do tohoto pásu řadí i Rabat (dialekt židovské komunity původem z marockého hlavního města je rovněž zařazen do této studie a budeme se na něj případně ve srovnání odvolávat). Židovský dialekt Miknásu se liší od ostatních zvláště v marockém kontextu rozvinutým vokalizmem, který patrně vznikl pod judeo-španělským vlivem (Chetrit 2003: 161). Ve Fesu v současné době přežívají jen zbytky původního předhilálovského muslimského dialektu, který byl židovskému relativně podobný. Sefrou sice leží nedaleko Fesu, ale již v berbersky mluvící oblasti. Místní dialekt je tomu z Fesu poměrně blízký, ačkoli některé specifické rysy ho činí jasně rozpoznatelným. Tafilalt je největší marockou oázou, leží na jihovýchodě země a zahrnuje několik roztroušených židovských komunit. Okolním muslimským jazykem je berberština (ačkoli v Tafilaltu žijí i arabsky mluvící muslimové, nebyly tyto dvě komunity v přímém kontaktu). Vzhledem k tomu, že je tento dialekt silně ovlivněn berberštinou a liší se od ostatních marockých židovských dialektů, konstatovali autoři dialektální studie (Bar-Asher, Heath 1982) u mluvčích snahu o přiblížení se těmto dialektům, vnímaným jako prestižnější (poté, co se dostali do vzájemného kontaktu po emigraci do Izraele).

V Alžíru v době, kdy vznikl Cohenův dialektální popis, mluvili muslimové předhilálovským městským dialektem (který vzhledem k dialektálnímu vývoji v období po získání nezávislosti již neexistuje) a rurální okolí Alžíru beduínským dialektem. Alžírská židovská komunita byla již v této době silně pofrancouzštěná. Jak autor konstatuje (Cohen 1912: 10), střední generace byla v té době bilingvní, zatímco nejmladší již jenom frankofonní.

V Tunisu muslimové mluvili a mluví městským předhilálovským dialektem. Židovský dialekt se od něho nicméně lišil na první pohled, zvláště kvůli výrazným fonologickým rozdílům. V Tunisu se až do doby emigrace udržela vedle arabské i italsky mluvící komunita židů, kteří se zde usadili v průběhu 18. století.

Ze dvou židovských komunit na Džerbě představuje *al-Hāra ṣ-ṣġīra* staré židovské osídlení, zatímco obyvatelstvo *al-Hāra l-kbīra* je původem především z Itálie nebo ze Španělska, a na Džerbu přišli teprve před několika staletími. Dialektální rozbor nicméně

nedělá rozdíl mezi těmito dvěma komunitami: obě představují předhilálovský typ arabštiny, v kontrastu s majoritním hilálovským dialektem muslimů. Z Tuniska máme k dispozici též studii týkající se židovského dialektu z Gabesu (Yoda 2006), nicméně omezenou na specifický fonologický jev, tedy pojetí sykavek v tomto dialektu.

V Tripolisu mluvili muslimové smíšeným dialektem, a tedy odlišným od židovského dialektu (tento smíšený dialekt již také v současné době neexistuje, neboť prošel v druhé polovině dvacátého století výraznou proměnou). Neexistují žádné předchozí zmínky, které by dokazovaly existenci jednotného předhilálovského dialektu, kterým by mluvili jak židé, tak muslimové (Pereira 2007: 83). Rurální okolí města mluvilo pravděpodobně beduínskými dialekty.

Poznámka k transkripci: vzhledem k tomu, že srovnávané texty vznikaly v různou dobu a též vzhledem k odlišnostem mezi jednotlivými dialekty, zvláště co se zacházení s vokály týče, bylo nutno provést mírné úpravy, které spočívají především v omezení značení témbu krátkých vokálů. Ten závisí ve většině případů na okolních konsonantech a bude podrobněji rozepsán v příslušné kapitole. Autor analýzy dialektu Tripolisu (Yoda 2005) systematicky zapisuje dlouhé vokály bez označení délky, neboť jejich krátkým protějškem je střední *a* a značení délky považuje za redundantní. Rozhodli jsme se jeho systém respektovat, a tedy ve všech ukázkách z Tripolisu jsou vokály *a*, *i*, *u* foneticky dlouhé v přízvučné slabice a polodlouhé až krátké v nepřízvučné slabice. V TA se jediný krátký vokál přepisuje jako *ī* vzhledem ke svému převažujícímu zabarvení, nicméně zde ho pro lepší rozlišení přepisujeme jako *a*.

6.3. Fonologie

6.3.1. Konsonanty

	bilabiální	labiodentální	alveolární	postalveolární	palatální	velární	uvulární	faryngální	glotální
ploziva	(p) b (b)		t d ʈ ɖ			k g	q		ʔ
frikativa		f (v)	s z ʃ (ʒ)	ʃ ʒ		ɣ x		ħ	(h)
nazála	m (m̥)		n (n̥)						
laterála			l (l̥)						
vibranta			r r̥						
afrikáta			(ts)	(č) (ǧ)					
aproximanta	w				y				

V tabulce uvedené konsonanty jsou výčtem všech hlavních variant, které se vyskytují ve všech porovnávaných maghribských dialektech. Výskyt hlásek, které jsou specifické pro některý dialekt, bude pojednán v následujícím oddílu. Hlásky bez závorek představují hlavní varianty fonémů, společné pro většinu těchto dialektů (ačkoli obvykle ne pro všechny), v některých případech s rozdílnou distribucí. Hlásky v závorkách jsou často se vyskytujícími alofony (což zvláště platí pro emfatické hlásky), ale jejich pozice coby fonémů je marginální.

Fonemický inventář maghribských dialektů je mnohem méně jednotný, než tomu bylo v mezopotamské oblasti. Následující rozbor proto vztahuje dialektální varianty k systému spisovné arabštiny.

Oproti původnímu systému došlo ke změnám v následujících případech:

- některé původní hlásky byly vytlačeny na okraj systému a v některých dialektech se již téměř vůbec nevyskytují (to je případ *h* a *ʔ*)

- některé původní arabské hlásky doznaly v dialektu značných změn a v jednotlivých dialektech se výrazně liší (to se týká především původního arabského *q*, v některých případech *k*, dále *t*, *ǧ* a všech sykavek).

Původní systém byl též, jak z tabulky vyplývá, obohacen o velké množství nových konsonantů, a to především následujícím způsobem:

- pomocí výpůjček z cizích jazyků (*p, v, č, g*)
- procesem faryngalizace (*r, b, z, ŋ, ŋ, l*)

Následující procesy a distribuce následujících hlásek jsou ve všech dialektech prakticky shodné:

A. Ztráta konsonantů

a.) Jak vyplývá již z tabulky, v žádném z židovských dialektů se nezachovaly interdentály. Ve všech případech došlo k posunu, ve všech případech se vyslovují jako plozivy, tedy *t, d, ḏ*. Interdentály se dochovaly v některých beduínských dialektech (např. v jižním Maroku), ale také v muslimském dialektu v Tunisu.

b.) ^ʔ se v původní pozici nevyskytuje prakticky v žádném z dialektů, nebo jen velice výjimečně, jako např. ve slově *al-ʔarḏ* (země) (MK), nebo *mṛā ʔuxra* (jiná žena) (DJ).

c.) K elizi *h* dochází v pronominálních sufixech prakticky ve všech dialektech: *ʿandəm* (u nich), *ḥkītləm* (vyprávěl jsem jim) (TU); v některých dialektech se *h* může, ale nemusí vyskytovat: *dyaḥlum* i *dyaalum* (jejich) (MK). V Maroku je jinak *h* stabilní.

V AL a TR se *h* prakticky vůbec nevyskytuje, na původních pozicích je nahrazeno sekundárním prodloužením vokálu nebo geminací konsonantu: *āṛəb* (utekl), *māʿum* (s nimi) (AL), *ḏari* (moje záda), *šəṛṛ* (měsíc), *iya* (ona) (TR). Rovněž v DJ a TU dochází k oslabení pozice *h* (např. v DJ se varianty *s* nebo bez *h* vyskytují volně, záleží na rozhodnutí mluvčího). Občas dochází v reinserti tohoto fonému, a může pak docházet k vzniku hyperkorektních forem: *hamān* (doufat) (DJ), *nhār* (oheň) (TU)

B. Výpůjčky

a.) Hlásky *p, v* se v maghribských dialektech vyskytují prakticky pouze ve výpůjčkách, především z hebrejštiny a z románských jazyků: *pāpōr* (parník) (AL), *avukāṭu* (právník) (TU), *pisāḥ* (pesah) (FS). V MK se místo *v* ve výpůjčkách ze španělštiny objevuje obvykle *b*: *baliza* (zavazadlo), *faḃor* (zadarmo).

p se objevuje též v důsledku asimilace znělosti, tedy jako neznělá varianta fonému *b*.

b.) *g* se vyskytuje nejčastěji rovněž ve výpůjčkách. Pokud se vyskytuje v arabských slovech, jedná se většinou o výpůjčky z muslimských rurálních nebo i majoritních městských dialektů (ve všech dialektech): *gətt* – kocour (DJ, TR), ačkoli *qattūsa* (kočka); *bəgra* (kráva) (DJ). Další výpůjčky jsou zvláště z hebrejštiny: *gannāb* (zloděj v argotu obchodníků), *gūyīm* (nevěřící, tedy především muslimové) (TU), *guf* (tělo) (TA), a konečně z francouzštiny a dalších románských jazyků: *girra* (válka – nalezeno v TU i TA, podle všeho španělská výpůjčka), *grādu* (úroveň, stupeň ve spol. hierarchii) (TU), *rigalu* (dárek, z italštiny) (TR).

c.) Kromě těchto hlásek se může ve slovech cizího původu objevit i *ž* (ve výpůjčkách z francouzštiny) nebo *č* (ze španělštiny): *čərčər* (crčet, téct – o vodě, ze španělského *chorrear*) (AL).

C. Změny v původním arabském konsonantickém systému:

a.) **q* se v maghribských dialektech vyskytuje jako: ^ʔ, *k*, *q* (výjimečně *g* v případě výpůjček z hilálovských dialektů, viz výše).

- jako ^ʔ se vyslovuje v AL, SF, MK, FS (podobně také v některých starých muslimských dialektech, např. ve Fesu; v Alžíru je výslovnost *q* jedním z hlavních rozpoznávacích znaků židovského dialektu, neboť v muslimském dialektu se *q* vyslovovalo jako neznělá uvulární ploziva). Ráz může v některých dialektech (MK) podléhat faryngalizaci; tato ovlivňuje především výslovnost okolních krátkých vokálů. Např. ^ʔ*al* (řekl), *ħaʔʔ* (pravda) (SF), ^ʔ*olət* (řekl jsem) (MK).

- jako *k* se vyslovuje v TA (v některých dalších marockých židovských dialektech, zvláště v atlantské oblasti, dochází rovněž k podobnému posunu a k neutralizaci rozdílu mezi původními *k* a *q*): *bkra* (kráva)

- jako *q* se vyslovuje v DJ, TU, TR: *qal* (řekl), *ħəqq* (pravda), *bəqra* (kráva) (TR), *waqt* (čas), *qbəl* (před) (TU), *qəl* (řekl jsem), *qām* (vstal) (DJ)

b.) **k* se v maghribských dialektech vyskytuje jako *k*, *t*, ^ʔ

Ve většině dialektů je *k* stabilní a jeho základní formou je *k*: *ktabt* (napsal jsem) (TU), *kbir* (velký) (TR).

- jako ^ʔ se vyskytuje v SF. Stillman (1988: 33) konstatuje, že tento jev je v Maroku unikátní a že nezná jiný dialekt, který by se vyznačoval podobným vývojem. Tento jev není systematický, ale je poměrně častý, zvláště ve finální pozici a u pronominálních sufixů: *dyālʔum* (vaše), *diʔ* (tato).

Cohen (1912) konstatuje, že *k* vyslovují jako ráz někteří mluvčí v AL (nicméně zdaleka ne všichni).

V TA se **k* vyslovuje ve většině případů jako *t*: *l-tlb* (pes), *tal* (jedl), *tbir* (velký), *tdab* (lhář). Pronominální sufixy pro 2. os. sg. i pl. mají též *t*: *-t*, *-tum*. *k* se nachází v nedávných výpůjčkách (z jiných židovských dialektů) a v některých případech tam, kde *k* posunu nedošlo (fonetické okolí, které brání posunu, je patrně následující alveolární hláska, tedy *t*, případně *s*): *ktr* (více), *ktaf* (rameno), *skət* (mlč), *ktəb* (psal), v některých slovech *k* a *t* kolísají: *sttin* nebo *skkin* (núž).

c.) **t* se vyslovuje (v případě, že není v emfatickém okolí) se silnou afrikací: *tʰ* (např. ve Fesu je přímo označeno za afrikátu *ʈ*); v některých dialektech bez afrikace, jako neznělá ploziva *t* a v TR jako afrikáta *č*.

- afrikovaná varianta se vyskytuje ve všech marockých židovských a starých muslimských městských dialektech (na rozdíl od všech beduínských a beduinizovaných dialektů) a to obvykle ve všech pozicích, s výjimkou pozice před *n*, *r*, *l*, *s*, *š*, geminace (kdy se první *t* vyslovuje jako ploziva a druhé jako afrikáta) a s výjimkou přejatých slov: *tʰahtʰ* (pod), ale *tʰaht l-frās* (pod postelí), *tlatʰa* (tři) (SF), *tambɾ* (známka, z fr. *timbre*), *tilifun* (nebo *tirifun* – telefon) (TA).

- v AL se v židovském dialektu vyslovuje jako ploziva, zatímco v muslimském dialektu je *t* vyslovováno stejně jako v Maroku s afrikací. Plozivní výslovnost je obvyklá i v TU a TR

- v TR se *t* vyslovuje jako *č* ve všech pozicích. Hláska *t* se v tomto dialektu vyskytuje také, ovšem jen jako desonorizovaná varianta původního *d* v pozici před neznělým konsonantem. Takto se pak mohou *t* a *č* vyskytnout ve shodném fonetickém okolí: *tqīq* (mouka) proti *čqīl* (těžký).

d.) **ǧ* se ve srovnávaných dialektech prakticky nikdy nevyskytuje v původní afrikované formě, jeho obvyklá výslovnost v maghribských dialektech je *ž*, tedy znělý protějšek

postalveolární frikativy *š*. Původní varianta *ğ* patrně existovala v AL, a to jak v židovském, tak v muslimském dialektu.

Variantou původního *ğ* je v marockých dialektech *g*, případně *d* (*d*), a to ve slovech, kde se vyskytuje v kombinaci s další sykavkou. Varianta *g* je častější, nicméně ve většině dialektů jsou přítomny obě, záleží na jednotlivých příkladech. V TA je patrně původní varianta *d*, v ostatních dialektech převažuje právě *g*. Příklady společné pro všechny marocké židovské dialekty (podle Heathe 2002): *guz* (**ğawz* – ořechy), *glas* (sedět), *dāz* – *ydūz* (**ğāza* – strávit čas) je s *d* ve všech dialektech, kromě SF, kde je v tomto případě *g*: *gāz* – *ygūz*. V TA ^c*duzti* (moje tchýně), zatímco ve všech ostatních dialektech je ^c*guzti*.

e.) Sykavky *s*, *z* a *š*, *ž* (tedy původní arabské *ğ*)

Pro všechny maghribské dialekty jsou charakteristické posuny v distribuci nebo ve fonologickém statusu těchto hlásek. Mezi jednotlivými dialekty jsou nicméně značné rozdíly. Procesy, k nimž dochází, se dají rozdělit následujícím způsobem:

- úplná neutralizace rozdílu mezi alveolárními a postalveolárními frikativami. Tato situace je charakteristická pro marocké židovské dialekty. Podle Heathe (2002: 132) se tento jev týká velké většiny z nich, s výjimkou některých oblastí, kde jsou obecně malé rozdíly mezi muslimskými a židovskými dialekty, např. v severovýchodním Maroku, z muslimských dialektů se tento jev nacházel např. ve Fesu nebo v Miknásu (v současnosti již ale téměř vymizel). V těchto dialektech se *š*, *ž* vůbec nevyskytují (respektive vyskytují se ve výpůjčkách z majoritního dialektu) a na jejich místě se vyslovuje ve všech případech *s*, *z* (a varianty *ʃ*, *ʒ* v emfatickém okolí): *za* (přišel), *msa* (šel), *sims* (slunce) (SF), *zbl* (hora i smetí, z původních kořenů * *ğbl* a **zbl*), *s^cl* (kašlat i rozsvítit, z původních kmenů **s^cl* a **š^cl*) (TA), *sra* (koupil), *izi* (přichází), *imsi* (jde) (FS).

Podobný vývoj proběhl pravděpodobně i na Džerbě, kde je společná výslovnost neznělých sykavek *s* a znělých *z* (respektive podle transkripce v IPA *ʃ*, *ʒ*, jedná se o apikoalveolární frikativy, podobně jako ve španělštině): *zāw* (přišli), *msāw* (šli); v některých případech se zde nicméně objevuje *š*: *šōq* (trh), *šnā* (rok), *flūš* (peníze).

- k neutralizaci původního rozdílu mezi sykavkami *s*, *z* a *š*, *ž* došlo i v židovském dialektu v Tunisu, ale zde je hlavními formami fonémů *š*, *ž*, zatímco *s*, *z* jsou varianty vázané na pozici před hláskou *r* (a *ʃ*, *ʒ* varianty vázané na výskyt před emfatickou hláskou nebo *q*): *lāžəm* (nutný), *žawž marrāt* (dvakrát), *tūnəš* (Tunis), ale *sra* (koupil); *yəʃrob* (pije), ale ^c*aʃšān* (žíznivý). Velmi podobný systém je i v židovském dialektu v Gabesu, s tím rozdílem, že se

zde *s*, *z* nevyskytují ani jako varianty, a v případě emfatického okolí je jedinou variantou *ʃ*, *ʒ*, bez ohledu na pořadí hlásek ve slově.

Cohen (1981) připisuje tento vývoj možnému vlivu judeo-španělštiny (připomíná přitom, že španělské *s* bylo vnímáno arabskými mluvčími jako *š* a zapisováno písmenem *šīn*).

- v dalších dialektech zůstaly obě varianty (alveolární i postalveolární) zachovány, nicméně i zde dochází k určitému posunu, totiž k „harmonizaci“ sykavek v případě, že se v jednom slově nacházejí dvě (přitom pravidla pro takovouto harmonizaci se mohou u různých dialektů mírně lišit). Takovýto systém se často vyskytuje v marockých muslimských dialektech nebo v muslimském dialektu Tunisu, ve zde srovnávaných dialektů se vyskytuje v TR. V tomto dialektu dochází k posunu postalveolárních sykavek *š*, *ž* na alveolární *s*, *z*, v případě, že se nacházejí v jednom slově v kombinaci s jinou sykavkou (Yoda 2006): *səzra* (strom), *səms* (slunce), stabilní jsou ale následující kombinace: *džāža* (slepice), *šīša* (lahev).

f.) Emfatické fonémy

V maghribských dialektech přibýlo velké množství emfatických fonémů, tedy *r*, *ʃ*, *ʒ*, *ṣ*, *ḍ*. Všechny tyto hlásky se v maghribských dialektech vyskytují poměrně často, nicméně z větší části jde o varianty neemfatických fonémů v emfatickém okolí. Nezávisle se, s výjimkou *r* (které je plnohodnotnou součástí fonologických systémů všech maghribských dialektů), vyskytují ve velmi podobném kontextu, jako v mezopotamských dialektech:

l se vyskytuje téměř výhradně ve slově *lla* (*llaḥ*) a ve slovech od něho odvozených.

ʃ, *ʒ*, *ṣ*, *ḍ* se nezávisle vyskytují v slovech jako např. *mayya* (voda), *ma* (maminka) *əmm* (matka), *naṇṇa* (babička), *baḥa* (tatínek) (TR), podobně v Maroku *ḥa* (tatínek), *mmi* (moje maminka), *žḥ* (sýr) (TA), *baḥa* (tatínek), *moḥmo* (dítě, holčička) (MK). *z* se vyskytuje např. ve slovech *zawali* (chudý) (AL), *zḡr* (malý) (TU).

g.) *r*, *ṣ* – emfatické *ṣ* vzniklo původně jako poziční varianta *r* pod vlivem zadních vokálů (*a*, *u*). Následně u těchto krátkých vokálů došlo k defonologizaci, čímž naopak *ṣ* získalo fonemický status. Jako pozůstatek tohoto vývoje dochází i v současnosti v některých případech k variacím v rámci různých forem jednoho kořene (kde *r* a *ṣ* jsou morfonémy):

zġīr, ale *zġār* (malý, malí) (TU), *faṛ*, ale *fīran* (myš, myši) (TA), *zār*, ale *žīrān* (soused, sousedé) (TU).

V mnoha případech ale došlo postupně ke sjednocení v rámci jednoho kořene, např. ve slovesu *šṛab* (pil) se *r* nyní vyskytuje v celém paradigmatu, takže ho najdeme i v participiu aktivním *šārāb* (píjící). Naopak v případě slovesa *rgad – rāgād* (spát) mají participium i perfektní kmen neemfatické *r*.

r, *ṛ* se ve většině dialektů vyslovují až na výjimky alveolárně. Některé marocké dialekty, jako např. starý muslimský dialekt ve Fesu, vyslovují tyto konsonanty jako velární. V AL je velární výslovnost spíše individuálním rysem některých mluvčích.

V TR se *r*, *ṛ* vyslovují jako uvulární frikativy (nebo vibranty), tedy z fonetického hlediska se *r* vyslovuje stejně jako *ġ*. Rozdíl je ten, že etymologické *ġ* podléhá nebo může být příčinou asimilace znělosti zatímco *r* nikdy: *mṛa*, *mərču* (žena, jeho žena), ale *bəlġa* (bačkora), *blaxču* (jeho bačkora); a naopak: *ġġanni* (**tuġannī* – zpívá, f.), ale *čṛadda* (vrací, f.). Kromě toho dochází v případě *r* k asimilaci členu, zatímco v případě *ġ* nikoli.

System původních emfatických hlásek *ṣ*, *t*, *d* je omezen v některých marockých dialektech. V TA je *d* systematicky nahrazeno neznělou variantou *ṭ*, bez ohledu na fonetické okolí. *d*, pokud se v tomto dialektu vyskytuje, představuje výpůjčku, nebo sekundárně faryngalizované *d*: *ṭm* (kost), *ṭuw* (světlo), *bīṭa* (vejce), *mṛṭ* (onemocněl); *d* v *dif* (host), *fḍda* (stříbro), *ḍbab* (mlha) *ḍll* (strávil čas), *maḍnnit* (nemyslím si). Podobný posun se vyskytuje i v SF: *mṛīṭ* (nemocný), *bēṭa* (vejce).

6.3.1.2. Asimilace

Pro maghribské dialekty jsou charakteristické následující asimilační procesy:

a.) Asimilace emfáze vedoucí k faryngalizaci⁸⁰ původně nefaryngalizovaných hlásek je velmi rozšířená. Jeden emfatický foném může ovlivnit výslovnost celého slova, tedy

⁸⁰ Budeme se řídit následující definicí emfatických a faryngalizovaných hlásek: „Emfatický značí ‚s důrazem tvořený‘, faryngalizovaný pak znamená, že artikulace se účastní i dutina hrdelní, /pharynx/, která je poněkud zúžena vyklenutým kořenem jazyka.“ (Petráček 1977: 23).

konsonantů (které se vyslovují emfaticky) i vokálů (které se v emfatickém okolí vyslovují ve většině případů jako zadní). V některých případech je asimilace emfáze omezena, např. v TU se týká pouze předcházejících vokálů a nevztahuje se na celé slovo. Foneticky faryngalizované mohou být i další konsonanty, které v tabulce nejsou uvedeny, neboť se tak vyskytují pouze jako sekundárně. Mezi dialekty jsou rozdíly v hláskách, které podléhají tomuto typu asimilace a které už ne: v TR nedochází nikdy k emfatické velárních, faryngálních a laryngálních hlásek, zatímco v MK má každý foném (tedy včetně těchto) svou emfatickou variantu. Emfatické se v některých případech (zvláště u rázu) projevuje zejména na vokálech.

b.) Asimilace znělosti se vyskytuje ve většině dialektů, ve většině případů je regresivní a systematická. V TR dochází jak k desonorizaci, tak naopak k sonorizaci: *tkakən* (obchody), *gəddāb* (lhář). Vyskytuje se též v AL: *yqdəb* (lže), ale *ydxəl* (vstupuje).

Podobně se vyskytuje i marockých dialektech, např. *ytxel* (vstupuje). Některé hláskové kombinace asimilaci brání.

Asimilace znělosti jsou běžné v marockých židovských dialektech, zvláště v městském pásu (FS, MK, Rabat, SF, dále pak i v Marrákeši). U některých slov jsou tyto asimilace lexikalizovány (tzn. že daný kořen se vyskytuje s příslušnou asimilací i v pozici, kde by k ní podle fonetických pravidel nedošlo), např. *zdar* (hrud'), *gdəb* (lhát), *xsəl* (umýt), od něhož je participium aktivní *xas(ə)l* a další.

6.3.2. Vokály

6.3.2.1. Dlouhé vokály a diftongy

Všechny maghribské městské dialekty mají pouze tři dlouhé vokály: *ā*, *ī*, *ū*. Výslovnost *ē*, *ō* se může projevit pod vlivem uvulárních a faryngálních konsonantů. K tomu často dochází např. v DJ: *ħōt* (ryba), *šōq* (trh).

Původní diftongy *aw*, *ay* jsou obvykle monoftongizovány, jejich odrazem je *ī*, *ū*. (zatímco ve většině hilálovských dialektů je to *ē*, *ō*). Jediný dialekt, v němž se vyskytují diftongy v původní podobě, je zde TU, nicméně i zde došlo k částečné monoftongizaci: *bayt* (pokoj), *žawž* (dva), ale *mūtti* (moje smrt).

Dlouhé vokály jsou v mnoha dialektech (zvláště marockých) dlouhé pouze fonologicky, zatímco foneticky jsou polodlouhé, případně i krátké. V TR, AL nebo v TU jsou dlouhé vokály reálně dlouhé v přízvučné pozici, zatímco v nepřízvučné se vyslovují polodlouhé nebo krátké. V marockých dialektech fonetická délka zachována není, ale na rozdíl od krátkých

vokálů si původně dlouhé vokály zachovávají kvalitu a plnou výslovnost bez ohledu na konsonantické okolí.

Ze srovnávaných dialektů pouze v MK (podobně jako v některých muslimských marockých dialektech, ale na rozdíl od ostatních židovských dialektů) dochází v některých pozicích k neutralizaci rozdílu mezi dlouhými a krátkými vokály. Pro tento dialekt je typická plná realizace krátkého vokálu ve finální slabice, např. *rzel* (noha), ale *razlek* (tvoje noha), podobně *sket* (zmlkl), ale *səktet* (zmlkl jsem), *səktlna* (mlčel před námi / neodpověděl nám). Chetrit (2003) tento jev připisuje silnému judeo-španělskému vlivu.

6.3.2.2. Krátké vokály

System krátkých vokálů je ve všech maghribských dialektech velmi výrazně zredukován. Ve většině dialektů se vyskytují fonologicky dva krátké vokály: jeden z nich je původní *u*, druhý, střední *ə* vznikl neutralizací opozice otevřenosti/ uzavřenosti mezi *i* a *a*.⁸¹ Funkce původního *u* bývá zpravidla výrazně omezena, vyskytuje se nicméně v původní podobě (jako *u*, respektive *o*, v případě TU je jeho základní variantou přední polootevřený vokál *œ*; podobně v SF je základní výslovností přední polouzavřený vokál *ø*, přičemž zde oba přepisujeme jako *u*, případně *o*) i ve foneticky neutrálním prostředí *kæll* (všechno) (TU). V některých dialektech se zcela neutralizuje i tato opozice a mají pak jediný krátký vokál (ze zde srovnávaných dialektů např. TR, TA). V TA je základní formou krátkého vokálu *ɪ* (zde obvykle přepisována jako *ə*), jehož pozice je ale značně nestabilní: *f-l-təħt* nebo *f-l-tħæt* (pod), obojí s ultrakrátkým vokálem.

Z hlediska distribuce se krátké vokály nikdy nevyskytují v otevřené slabice.

Výslovnost krátkých vokálů má obvykle velké množství variant (např. Yoda 2005 uvádí pro TR dvanáct alofonů jediného zdejšího krátkého vokálu), jejichž realizace závisí na konsonantickém okolí. Určit přesnou distribuci těchto variant je poměrně složité, neboť vliv na výslovnost vokálu nemusejí mít pouze sousední konsonanty, ale v některých případech i další konsonanty v daném slově. Dialekty se liší ve výslovnosti, která ale nemusí být stabilní a může se mírně lišit v jediném dialektu a i u jediného mluvčího. Pokusíme se tedy pouze stručně nastínit hlavní tendence:

- ve foneticky neutrálním prostředí bývá vokál neutrální: *nəktəb* (píšeme), *žəbna* (přinesli jsme) (TU).

⁸¹ U dialektů beduínského původu naopak *a* zůstává v původní pozici a neutralizuje se opozice mezi *i* a *u*.

- *a* se objevuje v sousedství uvulárních, faryngálních a laryngálních, v mnoha případech též emfatických konsonantů, např. *əlḥadd* (jeden, někdo), *waqt* (čas), *ba^cd* (po) (TU), *haḥbo* (uprchli) (FS), *qalb* (srdce) (DJ).

- *i* najdeme v kontaktu s aproximantou *y*, např. *yimši* (jde), *biyya^c* (prodavač) (TR).

- *e* se vyskytuje např. mezi *y* a emfatickým, velárním nebo faryngálním konsonantem, např. *meyya* (voda) (TR), v blízkosti labiálních a emfatických konsonantů: *reḥbi* (TR) – označení pro Boha, které je ale např. v TU *raḥbi*.

- jako *u* v sousedství *w* (v tomto případě dochází k neutralizaci rozdílu mezi *ə* a *u*): *wuld* (chlapec) (TR).

- jako *o* mezi *w* a emfatickým, velárním, případně faryngálním konsonantem, např. *xowwuf* (vystrašil), *woqtli* (když) (TR).

6.3.3. Slabika

S redukcí krátkých vokálů souvisí i podoba slabiky v maghribských dialektech. Vzhledem k tomu, že se krátký vokál nemůže vyskytovat v otevřené slabice, došlo historicky ve všech těchto dialektech k synkopě: u slov formy CvCVC (kde malé *v* značí krátký vokál) dochází systematicky ke ztrátě prvního vokálu na CCVC: *ktəb* (napsal), *wləd* (chlapec), *sġir* (malý), *dhəb* (zlato). V případě slabiky CvCV dochází rovněž k synkopě prvního vokálu: *mša* (šel), *mra* (žena).

Jádrem slabiky je obvykle vokál, nicméně v marockých dialektech jím může být i sonora nebo ^c. Zvláště v TA je tento postup běžný ve srovnání se všemi ostatními dialektky: *θr* (záda), *k^cd* (seděl), *š^cr* (vlasy), *θll* (stín), *l-ġnm* (ovce), kde je jádrem slabiky poslední potenciální slabikotvorný konsonant, tedy v tomto případě *m*.

6.3.3.1. Přízvuk

Přízvuk je obvykle pravidelný, např. v TU připadá na předposlední dlouhou slabiku, pouze v případě, že je poslední slabika CVCC nebo CVC s dlouhým vokálem, připadá přízvuk na tu.

V TR má ale přízvuk fonemickou funkci; slouží k odlišení např. některých slovesných forem (přízvuk je označen před příslušným vokálem): *t^cəll'am* (učil se) *t^cəllam* (uč se), nebo *nəkč'əb* (je napsáno) oproti *n'əkčəb* (píšu), dále jsou pro odlišení akcentovány pronominální sufixy: *y'ənsa* (zapomíná), ale *yəns'a* (zapomíná ho).

6.4. Morfologie

V této části se zaměříme na rozdíly mezi jednotlivými dialekty v hlavních oblastech morfologie. Pokud to bude relevantní a pokud nám to umožní naše data, použijeme srovnání s majoritním dialektem. Vzhledem k tomu, že naším konečným cílem je srovnání přesahující hranice jedné dialektální oblasti, zaměříme se na porovnání dat dle stejného systému jako v předchozí kapitole týkající se Mezopotámie.

Z rozdílů v morfologii vyplývá, ještě jasněji než z fonologických rozdílů, rozdělení Maghribu na dvě základní části. Zatímco v dialektech východního a středního Maghribu, reprezentujících zde Libyi, Tunisko a Alžírsko, lze najít formální podobnost, Maroko se v mnoha bodech odlišuje.

6.4.1. Substantivum

6.4.1.1. Určenost

V TR, TU, DJ, AL závisí určenost, podobně jako v klasické arabštině, na použití nebo nepoužití určitého členu. V případě, že chce mluvčí neurčitost jména zdůraznit, může použít číslovku *wāḥad* – jeden, např. ve větě jako *māš nādūyu ʿla wāḥad uləd əlli...* (budu mluvit o chlapci, který...) (TU) – jde o zcela obecné uvození vyprávění, nemluví se o žádné konkrétní osobě. Častěji se v TU neurčitost vyjadřuje nepřítomností určitého členu: *ma ʿandūš zḡār* (nemá děti) nebo *wižyū žāda rəbbīyan yaqrāw...* (přicházejí také rabíni, kteří čtou...) – v tomto případě se jedná o vztažnou větu bez použití vztažného zájmena, podobně jako v klasické arabštině.

V marockých dialektech, např. ve FS nebo v SF se používá analytického vyjádření neurčitosti mnohem častěji. Najdeme zde výraz *waḥi* (který se nevyskytuje v okolních muslimských dialektech), v SF také *waḥid/waḥed* a *ḥed*, které má s okolním muslimským dialektem společné. Na rozdíl od tuniského *wāḥad* zde označení neurčitosti nevyklučuje použití určitého členu, naopak: *waḥid l-mra* (nějaká žena), *kanu waḥed l-ʿasra d-l-ḥaxamin* (byli skupina deseti učenců). V případě *ḥed* dochází se členem k asimilaci: *kunt nskun f-ḥel-foʿi mulah* (bydlel jsem v horním bytě) (SF).

Podobně jako v klasické arabštině dochází k asimilaci členu, pokud slovo začíná tzv. sluneční souhláskou (tedy alveolárními hláskami *t, d, s, z, n, l, r* a jejich emfatickými

protějšky). V některých případech dochází k odchylkám, např. v TR, kde se *r* vyslovuje uvulárně, přesto ale dochází k asimilaci členu, pokud se jedná etymologicky o *r* a ne o (z fonetického hlediska stejné) *ġ*.

V TA v některých případech zůstává *l-* i před sluneční hláskou zachováno: *f-l-daxl* (uvnitř), *l-zu^c* nebo *z-zu^c* (hlad). Tento jev přitom může mít distinktivní charakter: *l-tnayn* (úterý), ale *t-tnayn* (ti dva).

6.4.1.2. Genitivní spojení

Genitivní spojení je zachováno ve východním Maghribu bez větších omezení, ačkoli i zde se samozřejmě používá analytický způsob přivlastňování. Kromě vlastnictví může uvozovat i další druhy vztahu, např. *masyāsa ntā^c ad-dāb* (zlatý náramek) (AL).

- v TR se používá *nča^c*, které se může krátit na *ča^c-*, *nč-*, *č-* (poslední dvě pouze při asimilaci členu): *ʿašfur nča^c aškun?* (čí je to pták?), *as-sanya nč-aš-šəltaŋ* (sultánovo pole).

- v DJ se objevuje *(ə)mtā^c*: *qəlla mtā^c taməɾ* (džbán datlí), zatímco forma používaná v TU je *ntā^c*: *əl-grādu ntā^cu* (jeho společenský status). V obou případech je v textech častější varianta genitivního spojení nebo sufigovaných zájmen bez použití analytické formy.

- v AL slouží *mtā^c* (případně *ntā^c*) k vyjádření vlastnictví. Kromě něho se používají další výrazy: *dyāl* (pouze s pronominálními sufixy): *lə-qbūr dyālu* (jeho hrob) a pro vyjádření genitivního spojení nejčastěji *di* nebo *d-*: *sā^ca dəl-fəḍḍa* (stříbrné hodinky), *ləbdo dəl-məšḥaf* (začátek knihy).

- v SF, a stejně tak ve FS a v MK se genitivní spojení a stejně tak sufigované zájmeno omezeno na tyto sémantické okruhy: části těla, osobnost, příbuzenské vztahy: *iddek* (tvoje ruka), *razelha* (její manžel), *razel binte?* (manžel tvé dcery); objevuje se též ve spojení s výrazem *mul* (majitel): *mul z-znán* (majitel zahrady), a v místních názvech: *bab əs-su?* (trhová brána).

V ostatních případech se používá buďto *dyal* (se sufigovanými zájmeny): *hiya masi l-xidma dyalha* (to není práce pro ni) (SF) nebo krátce *di* nebo nesamostatná forma *d-*: *rabbān d-l-blad* (městský rabín), *wad d-šfru* (řeka v Sefrou). *d-* se používá rovněž ve spojení s číslovkami: *zuz d-l-məslimin*, s výjimkou vyjádření času nebo jednotek např. hmotnosti, kde může být i genitivní spojení: *xems lilat* (pět nocí), *zuz kilu* (dvě kila).

- podobně v TA existuje vazba pomocí *ddi-* nebo *d-*: *l^crbiya d-l-mslmin* (arabština muslimů). Se sufigovanými zájmeny se používá *ddi(l)*, případně méně často *dyal* (které se používá pouze s připojenými zájmeny): *d-ḍar ddili* nebo i jednoduše s přímo připojeným pronominálním sufixem: *ḍari* (můj dům).

6.4.2. Zájmena

6.4.2.1. Osobní zájmena samostatná

V následující tabulce je srovnání samostatných osobních zájmen v jednotlivých dialektech. MK není úplný z důvodu nedostatku údajů. Poslední sloupec, označený M, představuje typickou muslimskou variantu (Heath 2002: 269). Nezahrnuje variabilitu v jednotlivých městech, ale i tak považujeme za užitečné ho sem pro srovnání uvést.

Osobní zájmena samostatná:

	TR	DJ	TU	AL	FS	SF	MK	TA	M
já	<i>ana</i>	<i>(h)ana</i>	<i>āna</i>	<i>āna</i>	<i>ana/yana</i>	<i>ana/yana</i>		<i>ina</i>	<i>ana</i>
my	<i>ḥnan</i>	<i>ḥnān</i>	<i>əḥna</i>	<i>ḥna</i>	<i>ḥna</i>	<i>ḥna</i>	<i>ḥna</i>	<i>ḥna</i>	<i>ḥna</i>
ty m.	<i>nča</i>	<i>ənti</i>	<i>ənti</i>	<i>ənti</i>	<i>ntin</i>	<i>ntin</i>		<i>nti</i>	<i>nta</i>
ty f.	<i>nči</i>	<i>əntīn</i>	-	-	-	-		-	<i>nti</i>
vy	<i>nčəm</i>	<i>əntūn</i>	<i>əntumān</i>	<i>əntum(ā)</i>	<i>ntum(a)</i>	<i>ntum(a)</i>		<i>ntuma</i>	<i>ntuma</i>
on	<i>uwa</i>	<i>(h)uwwa</i>	<i>ūwa</i>	<i>uwwa</i>	<i>huwa</i>	<i>huwa</i>		<i>huwa</i>	<i>huwa</i>
ona	<i>iya</i>	<i>(h)iyya</i>	<i>īya</i>	<i>iyya</i>	<i>hiya</i>	<i>hiya</i>	<i>hiya</i>	<i>hiya</i>	<i>hiya</i>
oni	<i>əḥṇa</i>	<i>umān</i>	<i>umān</i>	<i>umān</i>	<i>huma</i>	<i>huma</i>		<i>huma</i>	<i>huma</i>

Jak je z tabulky patrné, ve většině dialektů došlo k neutralizaci kategorie rodu v 2. osobě sg., tento rozdíl zůstal zachován pouze v TR a DJ. Rozlišení rodu v plurálu se nevyskytuje ani v jednom z dialektů.

Některé další rozdíly jsou podmíněny rozdíly fonologickými. V TR a AL, kde se nevyslovuje *h*, chybí tato hláska i v zájmenech pro 3. osobu. Stejně tak se na zájmenech projevuje oslabení této hlásky v TU a DJ, kde její použití kolísá (i v 1. osobě, což může být dáno případnou hyperkorektní výslovností). V TR *č* je dáno zdejší výslovností *t*, podobně se ve všech marockých dialektech *nti* a *ntu* vyslovuje ve skutečnosti *nt^si*, *nt^su*, s afrikovaným *t*.

Kromě nejčastějších tvarů zájmen, které jsou uvedeny v tabulce, existují v některých dialektech ještě další, méně používané formy, které, a to je důležité podotknout, velmi často kopírují formu používanou muslimskými dialekty.

V DJ se kromě formy *ḥnān* (my) vyskytují i varianty *ḥna/aḥna*, používané i v majoritním hilálovském dialektu. Podobně v 2. osobě pl. je zde i forma *əntu*, zatímco majoritní dialekt používá *intu*. Pro AL uvádí Cohen (1912) formy *əntum*, *əntumā* i *əntumāⁿ* (vy).

V SF se kromě *ntin* objevuje *ntina*, ačkoli méně často, zatímco ve FS je to pouze *ntin*. Zájmeno *ntuma* (vy) je pravidelné, ale používá se i forma *ntum*. Dále se v případě, že před zájmeny 3. osoby stojí vztažná částice *di-* (vyjadřující vazbu podobně jako genitivní částice, viz výše) nebo sloveso *za* (přijít, ve spojení s osobními zájmeny se používá idiomatically pro zdůraznění) může se před toto zájmeno přidat pomocné *n-*: *za-n-huwa ʔal-li* (a *on* mi potom řekl). Toto *n-* se často asimiluje, takže forma osobních zájmen je potom (např. ve FS běžně) *nowa*, *niya*, *noma*. Tento jev je v marockém (a celkově maghribském) kontextu charakteristický pro FS a SF, Stillman (1988: 38) diskutuje jeho možný berberský původ.

Ve FS i v SF se *yana* vyskytuje v případě kombinace *w-yana* (a já), zatímco *ana* je samostatná forma.

V TA se vyskytuje i *ana* (já), zvláště u mužů, ale *ina* je základní varianta.

Základní funkcí osobních zájmen je funkce podmětu. Mimo to se (v mírně modifikované podobě, ale nejedná se o pronominální sufixy) mohou vyskytnout např. v TA, též v SF, FS (ačkoli doložená četnost výskytu je minimální), ale častěji v muslimských marockých dialektech, s prefixy *ha-* a *ra-*. Tyto mají deiktickou funkci (*ha* pro blízký předmět: *hani* (já), *haḥna* (my), *hahuwa* nebo *hawwa* (on), *hahiya* nebo *hayya* (ona), *hahuma* nebo *hawma* (oni), zatímco *ra-* (které historicky vychází ze slovesa **raʔā* - vidět) pro vzdálený předmět nebo jako fokalizátor, a častěji se vyskytuje i s pronominálními sufixy: *raḥna* nebo *raṇa* (my).

6.4.2.2. Nesamostatná forma osobních zájmen

Pokud jsou v tabulce dva řádky, pak první z nich uvádí formu, která se připojuje za konsonant a druhý formu, která následuje po vokálu. V případě, že je uveden jen jeden řádek, je daná forma pro obě varianty shodná.

Ve většině případů jsou formálně uvedeny fonologické tvary zájmen (viz. fonologická část).

Formy zájmen, které v přehledu chybí (nebo je místo nich otazník), se nepodařilo zjistit.

Enklitické formy osobních zájmen:

	TR	TU	DJ	AL	FS	SF	MK	TA
<i>já</i>	-i/-ni -ya/-ni	-i/-ni ?/-ni	-i	-i/-ni -ya/-ni		-i -ya	-i/-ni -i/-ni	-i -ya
<i>my</i>	-na	-na	-na	-na	-na	-na	-na	-na
<i>ty</i>	-ək -k	-ək	-ik	-ək -k		-ək(-əʔ)	-ek	-t/-it
<i>vy</i>	-kəm	-kum	-kum	-kum				-tum
<i>on</i>	-u	-u	-u	-u	-u/-o -h	-u	-u/-o	-u -h
<i>ona</i>	-a	-a	-a	-a -wa	-a	-ha	-(h)a	-ha
<i>oni</i>	-əm	-əm	-um	-um		-(h)um	-(h)um	-hum

Sufix *-ni* pro první osobu se používá v případě, že sufix slouží jako přímý předmět připojený ke slovesu; druhá varianta slouží ve všech ostatních případech. Není tedy důvod se domnívat, že by v tomto ohledu byly mezi jednotlivými dialekty nějaké podstatnější rozdíly.

Jak je patrné z tabulky, variabilita je v případě pronominálních sufixů minimální. V TA je důvod odlišnosti čistě fonologického charakteru. Marocké dialekty se liší v 3. os. sg. m., když mají v pozici po vokálu sufix *-h*. Tím pádem se ale zcela shodují s marockými muslimskými dialekty a též např. s muslimským dialektem na Džerbě (na rozdíl od židovského). Zvláštní sufix pro ženský rod 2. os. sg. nemají ani ty dialekty, v nichž tento tvar v samostatných zájmenech nalezneme. Ačkoli v textu DJ se vyskytuje jeden příklad *fiki* (v tobě, f.), ve všech ostatních případech tvar pro ženský a mužský rod splývá.

V ostatních dialektech se vokalické sufixy obvykle připojují i po vokálu, jako např. v TU: *ya^cmlūəm* (dělají je), *na^cmlūa fi dārna* (děláme ji v našem domě).

V Alžíru je na rozdíl od židovského dialektu v muslimském po vokálu vždy *-hu*, nicméně i v židovském dialektu se při připojení za vokál *h* může (ale nemusí) projevit: *qlawu* nebo *qlāwhu* (smažili ho). V případě ženského rodu pak po vokálu následuje *w*: *naqlīwa* (smaží ji). Kromě toho se *h* může projevit i v případě některých předložek: *lī(h)*, *li(h)ā*, *lī(h)um*. V marockých dialektech se *h* také občas vypouští, nejméně v TA.

Připojení sufixu za sloveso může způsobit některé změny, totiž obvykle elizi krátkého vokálu, např. *qālət* (řekla), ale *qāltla* (řekla jí) (DJ). Může dojít k prodloužení vokálu (respektive k projevení jeho fonologické délky), ale k monoftongizaci slovesných sufixů nedochází: *‘atawħa dar kbira* (dali jí velký dům), *semmawħ nēr ham-ma‘arav* (nazvali ho světlem Maghribu) (SF). V případě, že se tento sufix váže za konsonant, může dojít ke zdvojení tohoto konsonantu, jako např. *māš na^cməlla* (budu ji dělat) (TU).

Funkce pronominálních sufixů jsou shodné jako v mezopotamských dialektech, tedy přímý předmět, argument předložky, a jako takové fungují, ve spojení s předložkou *l-* jako nepřímý předmět: *tqōlīlu* (řekni mu, f.) *kīfāš šārlāk?*(co se ti stalo?) (DJ).

Příklad slovesa s dvěma pronominálními sufixy zároveň, reprezentujícími přímý i nepřímý předmět, jsme v žádném z dialektů nenalezli.

6.4.2.3. Demonstrativa

Všechny dialekty mají obvykle prostředky pro vyjádření blízké a vzdálené deixe. V následující tabulce jsou uvedeny demonstrativa pro blízkou deixi a dvě místní adverbia (tady a tam).

	TR	TU	DJ	AL	FS	SF	TA
<i>tento</i>	<i>ada/ad</i>	<i>āda</i>	<i>āda</i>	<i>ādā</i>	<i>had</i>	<i>had</i>	<i>had</i>
<i>tato</i>	<i>adi/ad</i>	<i>ādi</i>	<i>ādi</i>	<i>ādi</i>		<i>hadi</i>	<i>hadi</i>
<i>tito</i>	<i>aḏun(i)/ad</i>	<i>ādu</i>	<i>adōn</i>	<i>ādu</i>			<i>hadu</i>
<i>zde</i>	<i>anaya</i>		<i>hūni</i>	<i>innā</i>	<i>hna</i>	<i>hna</i>	<i>hni/hniya</i>
<i>tam</i>	<i>ḡādi</i>	<i>tamma</i>	<i>ḡādi</i>	<i>innāk</i>	<i>tmma/hnak</i>	<i>hna?</i>	<i>hni/hniyat</i>

I zde panuje variabilita. V AL může mít pro „tam“ výraz *innāk* i variantu *hinnāk* nebo *hnāk* a případně i, podobně jako v TU, *tam(mā)*. V TA se může vyskytnout i výraz *hna* (tady), považovaný za vyšší úroveň jazyka. Ve FS je varianta *tmma* mnohem častější než *hna*.

Zájmena pro deixi označující vzdálený nebo nepřítomný objekt mají obvykle koncovku *-k*, např. v AL: *ādāk* (nebo *dāk*), *ādīk*, *ādūk* (tamten, tamta, tamti). V TR stejně *ādāk*, *ādīk*, *āḏūk*, s variantami bez počátečního *ā* (tedy rovněž *dāk*). Podobně i ve FS a SF *dik* nebo *di?* (tamta, ona), *hadak* nebo *da?* (tamten/onen). Forma v TA je rovněž obdobná: *hadat*, *hadit*, *hadut*, se zkrácenou varianta *dat*, *dit*, *dut*.

Demonstrativa mohou mít i funkci podmětu, kde mohou nahradit samostatná osobní zájmena: *hadi ma n^carfuhas* (tu neznáme), naopak někde může být naopak použito zájmeno v místě, kde neoznačuje osobu: *hiya masi l-xidma dyalha* (to není práce pro ni) (SF).

Výraz pro „tam“ má často nedeiktickou predikativní funkci v existenčních vazbách: *tamma lhām wel-warqa* ... (je tam maso a listové těsto ...) (TU). V případě TA se v této funkci používá *tmma* (které se jinak jako deiktický prostředek v tomto dialektu nevyskytuje): *tmma si skkḥniya* (je tady nějaký cukr). V dalších dialektech se ve stejné funkci používá participia aktivního slovesa být: *kayn*, v záporu *makaynš*.

6.4.3. Sloveso

Slovesný systém, shodně s mezopotamskými dialekty, odráží klasické rozdělení na perfektní a imperfektní kmen. Systém rozšířených kmenů zůstal zachován pouze částečně a zčásti byl nahrazen systémem novým.

V tomto oddílu se zaměříme na variabilitu ve slovesném kmeni, paradigma v perfektu i imperfektu, slabá slovesa, systém odvozených kmenů, odvozené a složené slovesné časy a slovesné modifikátory.

6.4.3.1. Paradigma

Sloupec M v této tabulce opět představuje paradigma muslimského dialektu (převzato z Heath 2002: 213, 218), ačkoli samozřejmě i mezi muslimskými dialekty existují rozdíly. Dialekt TA představuje mezní případ redukce afixace a v některých ohledech se tedy liší od ostatních marockých židovských dialektů.

	Perfektum:				Imperfektum:			
	TR	TU	TA	M	TR	TU	TA	M
3.os.sg.m.	0	0	0	0	y(ə)-	y(ə)-	y-	y-
f.	- əč	-ət	-t	-ət	č(ə)-	t(ə)-	t-	t-
pl.	- u	-u	-u	-u	č(ə)- -u/w	y(ə)- - u/w	y- -u	y- -u
2.os.sg.m.	-č	-t	-t	-t	č(ə)-	t(ə)-	t-	t-
f.	-či	-	-	-ti	č(ə)- -i	-	-	t- -i
pl.	-ču	-tu	-tu	-tu	č(ə)- -u	t(ə)- -u/w	t- -u	t- -u
1. os. sg.	-č	-t	-t	-t	n(ə)-	n(ə)-	n-	n-
pl.	-na	-na	-na	-na	n(ə)- -u/w	n(ə)- -u/w	n- -u	n- -u

Rozdělení jednotlivých dialektů na základě paradigmatu (vzhledem k datům uvedeným v tabulce) je následující: paradigma většiny marockých dialektů odpovídá v perfektu TA a v imperfektu TU. AL odpovídá celkově TU, a paradigma DJ odpovídá TR. Rozdíl je znovu zejména fonologický (tedy výslovnost původního *t*, které je v DJ plozivní). Je přitom nutno mít na paměti, že i marocké dialekty se liší ve výslovnosti *t*, takže potom např. v SF je reálná výslovnost slovesných prefixů a sufixů takováto: *serbt^su* (pili jste) *t^sserb* (piješ i pije, f.).

Výslovnost imperfektních prefixů může být vokalická např. v TA *ikra* (čte, studuje), podobně i v AL *iktāb* (píše), zatímco prefixy pro další osoby jsou v tomto dialektu stabilní: *taktāb* (píšeš).

Varianty v imperfektu v sloupcích TU a TR se týkají slabých sloves a odvozených kmenů. V případě, že po prvním radikálu bezprostředně následuje vokál, vypouští se tento v prefixu; výslovnost *y* je v tomto případě rovněž vokalická: *kān thabb* (chtěl jsi, přál sis),

ikūn (je) (TU). Sufix *w* následuje po finálním vokálu, např. u sloves s 3. radikálem *y*, *w*: *mša* (šel), *mšaw* (šli). Výslovnost *a* s prefixu se odvíjí od prvního radikálu slovesa: *taktāb* (píšeš), ale *ta^craf* (víš), *yoq^cod* (sedí) (TU).

Nakonec i v TA se výjimečně může v sufixu objevit epentetický vokál: *-it* místo *-t* a to v případech, že poslední radikál je ploziva, např.: *kb^tit* (dostal jsem/dostal jsi/dostala, z klas. **qb^d*).

Hlavním společným rysem všech srovnávaných dialektů, a obecně všech maghribských dialektů bez ohledu na komunální nebo geografické rozdělení, je zpravidelňování a zjednodušování paradigmatu.

Projevem tohoto procesu je imperfektní prefix *n(a)-* pro 1. osobu sg. (který je jedním ze základních typologických rysů maghribských dialektů obecně), a sjednocení plurálových tvarů pro všechny tři osoby jednak vypuštěním finálního *-n* v 2. a 3. os. pl., jednak přidáním sufixu *-u* pro 1. os. pl.

Dalším rysem zjednodušení je neutralizace rodu v jak v plurálu (ve všech dialektech), tak v 2. os. sg.: kromě TR je zachována již pouze v DJ. Není zachován pravděpodobně ani ve všech muslimských městských dialektech. Heath (2002: 215) uvádí, že např. muslimském dialektu ve Fesu je sufix *-i* pro ženský rod volitelný.

V perfektu jsou potom u dialektů typu TU (tedy všechny dialekty mimo marocké židovské, ale včetně marockých muslimských dialektů) shodné pro 1. a 2. os. sg., zatímco v marockých židovských dialektech (které jsou všechny v tomto případě typu TA) je s těmito dvěma tvary shodná i 3. os. sg. f. Takto máme např. v SF pro všechny tři osoby *-t*: *srebt* (pil jsem/pil jsi/pila), stejně jako v TA *ktlt* (zabil jsem/zabil jsi/zabila), zatímco v TU je pro 1. a 2. os. *ktābt* (napsal jsem/jsi), ale poslední tvar je odlišný *kātbāt* (napsala).

6.4.3.2. Základní kmen

Vokalizace kmene je oproti klasickému systému (a i oproti mezopotamským dialektům) značně zjednodušená. V dialektech, které zachovávají dva krátké vokály, jsou patrné pozůstatky tohoto systému i při vokalizaci kmene. To znamená, že kmenový vokál *u* zůstává na svém místě, aniž by byl podmíněn fonetickým okolím. Ne ve všech případech to ale platí: *yašrob* (pije), *yoq^cod* (sedí), na rozdíl od *yaḥḍar* (je přítomný) (TU).

Jinak je pro vokalizaci kmene charakteristická variabilita, podmíněná obvykle fonetickými pravidly: *yāba^ctu* (posílají), *taktāb* (píšu/ píšeš) (TU), *nserb* (piju), *t^carf* (víš) (SF).

Kromě formy kmenového vokálu se dialekty mohou lišit i v jeho základní pozici, tzn. pokud je základní forma kmene CVCC nebo CCVC. Např. v DJ je *yisrab* (píje), zatímco v SF tomu odpovídá tvar *iserb*.

V TA kmenový vokál zcela chybí, základní tvar perfektního i imperfektního kmene je CCC: *ktb* (napsal), *ktlt* (zabil jsem/ zabil jsi/ zabila), *ktltu* (zabili jste), *n^crf* (vím), *n^crfu* (víme). V tomto dialektu se vyskytuje i varianta CVCC, ale jen jako pozůstatek původních forem III. kmene: *^cawn* (pomohl) a varianta CCaC (vždy s touto vokalizací) většinou u sloves odvozených od adjektiv: *glaṭ* (ztloustl) z *gliš* (tlustý), též *xlak* (narodil se). V některých případech je vokál čistě epentetický, pokud se v kmeni nevyskytuje sonorní konsonant: *kbṭ* (dostal). V tomto případě je funkce vokálu čistě fonetická.

V důsledku připojení sufixů dochází v perfektu i v imperfektu ke změnám pozice kmenového vokálu, přičemž může dojít i k jeho změně (např. pokud se posunem v kmeni ocitne v odlišném fonetickém okolí) nebo k jeho elizi: *yiktāb* (píše), ale *yikitbu* (píšou) (DJ), v TU *yāktbu*.

V TU, TR, DJ, AL jsou tyto posuny pravidelné u všech sloves: v perfektu dochází k posunu, pokud je připojen vokalický sufix, tj. formy 3. os. sg. f. a 3. os. pl.: *kātbṭ* (napsala) a *kātbu* (napsali) a v imperfektu vždy v případě sufixu, obvykle jde tedy o pravidelný rozdíl mezi singulárem a plurálem: *yāktāb* (píše), *yāktbu* (píšou).

V marockých dialektech je pozice kmenového vokálu méně stabilní. Může se lišit i mezi jednotlivými slovesy v rámci jediného dialektu: *ma-itxel* (nevstoupí), *ma-ixerz* (nevyjde) (SF), nebo k posunu v rámci jednoho slovesa nemusí dojít, pokud to základní pozice vokálu nevyžaduje: *iserb* (píje), *iserbu* (píjí).

6.4.3.3. Slabá slovesa

a.) Pokud je první radikál historicky ráz, pak v perfektu dochází většinou k elizi celého úvodního vokálu: *xdāha* (vzal si ji), *klāt* (snědla), ale i *aklūha* (snědli ji) (DJ). V SF dochází k elizi u některých sloves: *kel* (jedl), ale u některých nejenže nedochází k elizi, ale v imperfektu dochází navíc k restituci rázu: *amer* – *y^ʔmer* (poručil – poručí).

V imperfektu většinou dochází v kontaktu s prefixem k asimilaci: *yāklū* (jedí) (TU), *w sār yākal w tākal* (on jedl a ona jedla) (DJ), v imperativu pak *xud* (vezmi, m.) (DJ), *kel* (jez), ale *amer* (poruč) (SF).

V případě prvního radikálu *w* dochází v imperfektu rovněž k asimilaci: *lā yūž^cak* (nebolí tě) (DJ), v TR *wqəf* (zastavil) – *yūqəf* (zastaví). V dialektech, které nemají *h*, se slovesa s původně prvním radikálem *h* časují podobně jako s úvodním rázem: *ārəb* (utekl) – *yārəb* (uteče).

b.) Slovesa s 2. radikálem *w* nebo *y* mají ve většině dialektů v perfektu kmenový vokál *ā* (nebo *a*), zatímco v imperfektu může být jakýkoli dlouhý vokál, obvykle v souladu s etymologií.

V DJ je *qāl* (řekl), v ženském rodě dochází k elizi vokálu v sufixu: *qāltlu* (řekla mu), pokud je sufix původně konsonantický, dochází ke změně kmenového vokálu: *kənt* (byl jsem), *qəttlu* (řekl jsem mu; zde dochází kromě ztráty vokálu též k asimilaci radikálu *l*). V imperfektu pak *tqōl* (říkáš, m.), *tqōlilha* (říkáš jí, f.).

Podobná situace je v TU: *šāf* – *šəft* (viděl – viděl jsem), ale v 3. os. sg. f. je vokál v sufixu zachován: *qālət* (řekla), v imperfektu *tqūl* (říká). Stejně v AL i v TR: *žab* – *žabəc* – *yžib* (přinesl – přinesla – přinese, m.), další možná imperfektní vokalizace je *ā*: *yxaf* (bojí se) a *ū*: *yqum* (vstane) (TR).

V TA je v tomto případě také *a*, např. *fak* (probudil se), *fakt* (probudila se), ale pokud je sufix původně konsonantní, dochází ke změně (nebo elizi) vokálu: *fikt* (probudil jsem se), *fkna* (probudili jsme se), ale *šmt* (postil jsem se/postil ses) z *šam* (postil se). V imperfektu je možná vokalizace *a*, *i* nebo *u*, ale většinou rovněž na etymologickém základě: *iban* (jeví se), *ifik* (probouzí se), *ikum* (vstává).

c.) Slovesa s 3. radikálem *w* nebo *y*, případně s finálním rázem, např. *qʔa* (číst, studovat), v některých dialektech též s finálním *h* (např. v TR nebo v AL): *kʔa* (nenávidět) (TR): u těchto sloves je perfektní kmen redukován na formu Cca, a to ve všech zkoumaných dialektech: *nsa* (zapomněl), *bda* (začal) (TR), *mša* (šel) (TU). Afixace je shodná s afixací základního kmene. Se sufixy dochází v perfektu k dloužení vokálu, a kromě toho u 1. a 2. osoby k jeho změně na *i*: *mša* – *mšāt* – *mšāw* (šel, šla, šli), ale *mšīt* (šel jsem/ jsi), *mšīna* (šli jsme), *mšītu* (šli jste) (TU). Podobně i v TA: *sra* (koupil), *srat* (koupila), ale *srit* (koupil jsem/ jsi). U tvaru 3. os. pl. zakončeného na diftong nedochází k monoftongizaci ani v případě připojeného pronominálního sufixu.

V imperfektu jsou obvykle dva způsoby vokalizace a to rovněž ve všech srovnávaných dialektech: *bda* – *yəbda* (začal – začne), v plurálu *yəbdaw* (začnou) a *ʔma* – *yəʔmi* (hodil – hodí, m.) *yəʔmiw* (hodí, pl.) (TR). V TA existují rovněž dvě základní varianty: *isri* (koupí),

ale *ikra* (čte, studuje), *ibda* (začíná). Jediným příkladem s finálním *u* je *iḥbu* (leze). Stejně slovo se s finálním *u* (jako jediný příklad této vokalizace) vyskytuje i v TU (*yaḥbu*).

d.) Slovesa s 2. a 3. radikálem shodným mají ve většině dialektů shodné paradigma: *ḥaṭṭ* - *yḥaṭṭ* (položit) (TR). Konsonantní sufixy v perfektu vyžadují epentetický vokál, vzhledem k tomu, že nedochází ke změnám pozice vokálu v kmeni: *ḥaṭṭač* (položila), *ḥaṭṭič* (položil jsem/ jsi), *ḥaṭṭina* (položili jsme), podobně i např. v TA (v tomto případě je zde krátký vokál přidán proto, že zdvojený konsonant je ploziva): *ṛdd* (vzal zpět), ale *ṛddit* (vzal jsem/vzal jsi/vzala zpět).

V imperfektu je afixace zcela pravidelná, znovu bez změn v kmenové vokalizaci: *nḥaṭṭ* (položím), *nḥaṭṭu* (položíme) (TR).

e.) Sloveso *ḡa/ḡa/za* (přijít) a *ra* (vidět; častá varianta v marockých židovských dialektech a rovněž v TR, na rozdíl od muslimských, které používají obvykle *šāf*) má ve všech dialektech vokalizaci shodnou se slovesy se 3. radikálem *w* nebo *y*. Např. v TA se časuje *za* podle varianty *za – izi* (přišel – přijde), *zit* (přišel jsem), zatímco *ra – ira* (viděl – vidí), *rit* (viděl jsem) (TA), *ra, yara, rič* (viděl, vidí, viděl jsem) (TR). Rozdíl je v imperativu, kdy je nutný protetický vokál (zatímco u žádných jiných sloves se tento vokál neobjevuje) – *azi* (přijď).

6.4.3.4. Rozšířené kmeny

Systém rozšířených kmenů se poněkud liší od klasického systému. Některé kmeny, v klasické arabštině původně hojně používané, ztratily na produktivitě, naopak jiné velmi získaly.

Z původního IV. kmene zůstaly pozůstatky spíše jen ve formě nepravidelných sloves. V DJ je zástupcem tohoto kmene sloveso *hamān - yihmān* (věřit – původní kořen *ʾmn*), které se udrželo patrně díky protetickému (možná hyperkorektnímu) *h-*. Ve většině případů se slovesa původního IV. kmene po ztrátě protetického *a-* časují podle základního kmene.

Celý systém rozšířených kmenů v maghribských dialektech lze rozdělit na dvě skupiny:

- kmeny s aktivním významem (tj. kromě základního kmene II. a III. kmen)

- od těchto aktivních odvozené kmeny s pasivně-reflexivním významem, tedy s prefixem *n-* nebo *t-* (využití jednoho nebo druhého se v jednotlivých dialektech liší, ale většinou používají oba, s různými pravidly distribuce).

A. Rozšířené kmeny s aktivním významem

II. kmen převzal v mnoha ohledech funkci IV. kmene: jeho význam je tranzitivní nebo případně kauzativní ke slovesům základního kmene. Jako takový je ve všech dialektech produktivní. Vokalizace se různí, např. v TR je pravidelná pro všechna slovesa: *kəmməl - ykəmməl* (doplnit) (od něho odvozený masdar *čəkmīl* – doplnění), *ḍəwwəṛ - yḍəwwəṛ* (hledat), jinde závisí (jako v základním kmeni) na konsonantním okolí, např. v TU *bəddəl* (změnit), ale *ṛəwwəḥ* (vrátit se), podobně např. v SF. V TA obvykle bez vokálů: *kllik* (rozzuřilo ho – něco), s pronominálním sufixem *kllku* (rozzuřilo ho to), *smma* (pojmenovat).

III. kmen se většinou vyskytuje minimálně, např. v Maroku, v TU nebo DJ, kde je doložen např. i v hybridním paradigmatu: *ṣfəṛ - yṣāfəṛ* (odcestovat); v TU se vyskytuje v několika příkladech, např. ve výrazu *tbarəkəlla* (požehnej mu Bůh), v TA např. *ʿawn* (pomohl). V AL i v TR se vyskytuje poměrně hodně sloves v této formě, ale ani tak není produktivní, např. *barək* (požehnat) (TR), *sāməḥ* (prominout), *qābəl* (přijmout) (AL).

X. kmen se vyskytuje jen v některých zachovaných slovech. Dochované výrazy jsou často výrazně upraveny a zredukovány. Např. *stəʿžəb - yəstəʿžəb* (divit se) (TR), *stenna* (čekat) (SF), v TA *ssnna* (čekat), *ṣkṣa* (vyžadovat, z klasického **istaqṣā* – prozkoumat).

Pod IX. kmen jsme se rozhodli zařadit i inchoativní slovesa, odvozené od adjektiv, neboť mají v dialektech stejnou formu jako původní slovesa IX. kmene: *ḥmaṛ* (zčervenat) (FS), *sman - yəsmān* (ztloustnout) (TR), *ḡlaṭ* (ztloustnout, od *ḡliṭ* – tlustý) (TA).

B. Rozšířené kmeny s pasivně-reflexivním významem

V klasické arabštině se pasivum tvoří buďto změnou kmenové vokalizace, nebo prefixem *n-* (tedy klasický VII. kmen), případně infixem *t-* (prefixem *t-* u čtyřkonsonantních sloves). V dialektu se první varianta nedochovala. Druhé dvě varianty se obě používají, nicméně oba afixy jsou v tomto případě prefixy. Jednotlivé dialekty se pak liší v tom, do jaké míry používají jednu či druhou variantu. Zde srovnávané dialekty většinou používají obě, nicméně vzájemně se liší v jejich distribuci.

V. kmen je reflexivní k II. kmeni a je obvykle i shodně vokalizován, např. *č^calləm* – *yəč^calləm* (učit se), *č^fərrəž* (dívat se) (TR). V TA např. *tkllik* (rozzuřil se); slovesa se 3. radikálem *w* nebo *y* se časují shodně se základním kmenem, takže i zde dochází k vokalickým změnám: *txbba* – *itxbba* (být skryt), ale *txbbit* (byl jsem skryt); v případě, že sloveso začíná na *s*, se prefix asimiluje: *issama* (jmenuje se) (TA)

VI. kmen je reflexivní k III. kmeni, a kromě toho je má velice často reciproční význam (který může být odvozen i od základního kmene). Např. *čqabəl* - *yəčqabəl* (setkat se) (TR), *yəṭqāblu* (setkají se) (TU), v marockých dialektech *tšawəf* (vidět se vzájemně) odvozené od základního kmene *šəf* (vidět). S recipročním významem ho najdeme i v TA: *tkatlu* (vzájemně se zabili), produktivnější je zde nicméně perifrastické vyjádření *si ktl si* (nějaký zabil nějakého – stejný význam) neboť IV. kmen se nedá aplikovat na jakékoli slovo.

VIII. kmen se v původní podobně zachoval jen v několika málo slovech, např. v TR *rəč^cəd* - *yərč^cəd* (třást se), *rčədd* (vrátit se), *xčar* (vybrat). Pozůstatkem VIII. kmene v TA jsou slova *htaz* (měl by), např. ve větě *htaz nmsi* (měl bych jít), nebo *ssgl* (být zaměstnán něčím).

VII. kmen a pasivum s prefixem *t-* se vyskytují s následující distribucí:

- v DJ se vyskytují obě varianty: *tədrab* (být poražen) i *n - ənsraq* (být ukraden);

nedostatek dat neumožňuje další rozbor

- v TR je základní variantou *n-*, např. *nəqčəl* - *yənqčəl* (být zabit), *nəšra* (být koupen)

- v TU používají všechny pasivně reflexivní formy prefix *t-*

- podle Heath (2002: 356) je pasivní prefix *n-* v mnoha marockých městech (tedy FS, MK, Rabat, Marrákeš; v SF ne výhradně) typickým znakem židovského dialektu. Zatímco muslimské pasivum využívá pouze *t-*. Všechny tyto dialekty používají obě formy, distribuce je patrně podmíněna historickými a fonologickými faktory: *əttac^cmāl* (být udělán), ale *nḥar[?]* (být spálen), *ttbna* (být postaven) (FS) *ttbda* (být zahájen) (SF) (může být i *d-* pokud slovo začíná na *z-* nebo *d-*: *dzr(ə)ḥ* (být zraněn). V některých případech se mohou obě varianty mírně sémanticky lišit.

- v TA je pasivum *n-*: *inba^cu* (jsou prodáni), *nzrḥ(i)t* (byl jsem zraněn), *insraw* (jsou prodáni), *nzibt* nebo *nzbit* (šel jsem ven). Prefix *t-* funguje jako pasivum u delších slov, což ve skutečnosti odpovídá V. a VI. kmeni.

6.4.4. Slovesné modifikátory

Maghribské dialekty obecně vyjadřují slovesné časy přítomným, minulý (a předminulý) a budoucí. Kromě toho mohou mít zvláštní způsob vyjádření některých imperfektních vidových kategorií, zvláště pak aktuálnosti a durativnosti.

Samostatné perfektum vyjadřuje vždy minulý čas prostý, obvykle při vyprávění sledu událostí, např. *zābt əl-^caqārəb haṭṭəthum fəl-qəlla* (přinesla škorpiony a dala je do džbánu) (DJ).

Samostatné imperfektum slouží obvykle k vyjádření přítomnosti nebo budoucnosti. V mnoha dialektech je samostatné imperfektum vyjádřením prostého přítomného času, v kontrastu k aktuální přítomnosti, která je vyjádřena specifickými morfosyntaktickými prostředky (mezi tyto dialekty patří TR, DJ, TU, AL). Ve všech dialektech může samostatné imperfektum vyjadřovat i budoucí čas. V TA je jediným způsobem pro vyjádření budoucnosti, např. *nrah* (uvidím ho).

A. Odvozené slovesné časy a aspekty

V následujícím oddílu jsou zařazeny, podobně jako v předchozí kapitole, morfosyntaktické prostředky používané k modifikaci slovesa, převážně k vyjádření jednotlivých časů a aspektů a zároveň i negace.

a.) Pomocné sloveso *kān* (být), v TA *tan*, se může pojít s perfektem (předminulý čas): imperfektem *kān ġa wāḥəd əl-ḥaxam* (přišel nějaký rabín) (AL), *kan zat waḥid l-[?]abila* (přišel nějaký kmen) (SF), (minulý průběhový čas): *kān yqūl* (říkal) (AL), s participiem aktivním (vyjadřující stav v minulosti): *kānt wāqfa ^cala bāb əd-dār* (stála ve dvěřích domu). Obvykle se shoduje v rodě s plnovýznamovým slovesem, ale jak je patrné z příkladu věty ze SF, nemusí to být vždy pravidlem. Bohužel nedostatek údajů nedovoluje blíže zjistit, která varianta je častější, a rovněž další výskyty *kān* se nepodařilo doložit.⁸²

b.) Vyjádření budoucnosti se v jednotlivých dialektech liší; často jde o jeden z nejvýraznějších rysů, jimiž se jednotlivé židovské dialekty liší od muslimských dialektů ve stejné oblasti:

- v TR je jeho základem sloveso *ḥəbb*, které samo o sobě znamená chtít (s přímým předmětem se používá se i ve významu mít rád): *ḥəbbiĉ ənži m^ca* (chtěl jsem jít s ním); pro

⁸² V marocké koiné se nicméně může vyskytovat i v kombinaci s budoucím časem vyjadřujícím různé aspekty budoucnosti, viz Brustad (2000: 150)

budoucí čas se používá zkrácená varianta: *ħəm-/ħən-* (1. os. sg. i pl.), *ħət-* (2. os. a 3. os. sg. f.), a plný tvar (*y*)*ħəbb/u* (3. osoba), např. *ħən-nəxdəm* (budu pracovat)

- v DJ se používá prefix *ħa-*, patrně původně z *ħatta* (až): *ħayimsi* (půjde), *ħayzīk* (přijde k tobě), případně může dojít k asimilaci s flektivním prefixem: *maħizīš* (nepůjde). Muslimský dialekt používá *bāš-*.

- v TU se používá výrazu *māš*, původem participia aktivního slovesa *mašā* (jít) (v dialektu *mša*): *māš ta^cmlu* (budete dělat). Stejný způsob tvorby budoucího času najdeme i v AL a v některých marockých dialektech.

- podle Heath (2002) se v marockých židovských dialektech prakticky nevyskytuje *ġadi* (*ġad*), které je v muslimských dialektech nejrozšířenějším způsobem. V židovských marockých dialektech je dominantní varianta *maši* (*maš*), používaná např. v FS, SF,⁸³ Rabatu: *mas t-[?]təlni* (to mě zabije) (FS). Výjimečně se v židovských dialektech vyskytuje i varianta *ħəbb*.

- v TA se používá prostého imperfekta

c.) Aktuální přítomnost se nejčastěji vyjadřuje participiem aktivním: *zayy* (přicházející, na cestě sem); *^camlinu* (dělají to) (TA). V některých dialektech se vyjadřuje pomocí prefixu *qa-* (odvozeného od *qā^cəd* – „sedící“), např. v TR: *qa-ydəwwru škun y^cawəna^m* (právě teď hledají někoho, kdo by jim pomohl); v případě subordinace se nepoužívá: *nəqdər nəstənnanaya* (mohu na něho počkat tady). Vzhledem k tomu, že jde původně o participium, zápor je jako u participia: *muš qa-čħəbb čəqčənni* (nechceš mě zabít).

Stejný prostředek se používá i v TU, ale záporný tvar se liší: *maqaš naxdəm* (nepracuji).

V DJ se vyskytuje i plný tvar *qā^cəd*, ve zkrácených variantách *qa^c-* nebo *qa-*. Kromě toho lze vyjádřit stejný význam i pomocí demonstrativ: *hāhu yākəl* (zrovna jí).

Další prostředky pro vyjádření aktuální přítomnosti jsou obvykle spíše stylistické, jako např. v AL pomocí sloveso *rā* (vidět) *rā iġi* (právě přichází).

⁸³ Podle Stillmana (1988: 41) se v SF používá pro vyjádření budoucího času prefix *a-* a *maši* se vyskytuje minimálně. Význam prefixu *a-* je ale složitější (a ne zcela jednoznačný): Stillman uvádí, že kromě významu futura může označovat i kondicionál a význam klasického subjunktivu. Heath (2002: 217) tvrdí, že nashromážděná data výraz *masi* pro futurum obsahují (nicméně nepříliš často); prefixu *a-* přiřazuje spíše funkci durativní (společně s prefixem *ka-*, který je běžný v dalších dialektech a vyskytuje se i v SF), ale připouští, že budoucí čas může být sekundární funkcí tohoto morfému. Kondicionální funkci nediskutuje.

d.) Habituální nebo prostá přítomnost se běžně vyjadřuje v Maroku, v dalších oblastech se obvykle v tomto významu používá prostého imperfekta. Nejběžnějším způsobem vyjádření tohoto aspektu je prefix *ka-* pro severní část Maroka a *ta-* pro centrální část. Heath (2002: 211) vidí pravděpodobný původ tohoto prefixu ve slovese *kān* (být). Slovesný původ by mohl potvrzovat i případ TA, kde dochází k vokalicke alternaci: *ti-* pro 1. a 2. osobu a *ta-* pro 3. osobu: *tī^crf* (víš), *ta^crf* (ví, f.). V TA se používá pravidelně, na rozdíl od dalších židovských dialektů. V ostatních dialektech se používá *ka-* (FS, Rabat, MK i SF): *ka-tsemma l-ʔabilat sluh* (ten kmen se nazýval S.) (SF). Kromě toho se v SF používá i alternativní *a/ʔa-*.⁸⁴

B. Negace

Nejběžnějším způsobem negace slovesných tvarů je *ma ...š* (kde tečky znamenají vyčasované sloveso), přičemž *š* vychází ze slova *šayy* (věc): *adāk ma šaftūš* (neviděl jsem ho) (DJ), *ʕlāš ma žitš aməs* (proč jsi včera nepřišel?) (TR). V TA se tato varianta využívá k negaci jakéhokoli predikátu, tedy nejen slovesa: *mamsits* (nešel jsem), *makbirs* (není velký).

Negativní imperativ se nejčastěji nijak neliší od záporu u běžných sloves: *matxafs* (neboj se) (TA), případně se může vyskytnout samostatný zápor *la* nebo *la...š* (varianta v TA – *latxafs*).

š může často chybět, např. *ma na^cʔik ət-təqrīta lamma taxdīni ...* (nedám ti šátek, dokud mi nedáš ...) (DJ), v AL chybí vždy, pokud následuje neurčené substantivum: *mā kān klām* (není co říct). Kromě toho je neslučitelné s některými dalšími zápornými výrazy, které se obvykle v jednotlivých dialektech příliš neliší: v TR *ħatča* (žádný): *ma čkəbli ħatča žwab* (neposlal mi žádný dopis), *ħatča šayy* nebo *ħatča ħaža* (nic), *ħatča ħədd/waħəd*, nebo jen *ħədd* (nikdo): *ma ʕəndi ħədd* (nikoho nemám); *ma šayy* (nikdy): *ma yaʔlac šayy* (nikdy nechodí ven). V AL se používá pro záporné výrazy *ħtta*: *ma ġa ħtta rāġəl* (nikdo nepřišel), *ʕamr* v kombinaci s *ma* znamená nikdy. Totéž slovo se používá i v TU: *mūt ʕomra ma təšba el-ba^cda* (jedna smrt nikdy není stejná jako druhá). V TA jsou záporná slova *s* – *si*, *walu*, *ħtta ħaza* (nic), *ħtta mu^c* (nikde) a *ʕmmr-* s pronominálním sufixem (*ʕmmri ma msit l-fransa* –

⁸⁴ Viz předchozí poznámka.

nikdy nepojedu do Francie). Běžně ť chybí také v případě, že se zápor vztahuje na několik souřadně spojených slov: *mařit la ibba w(a)la imma* – neviděl jsem otce ani matku (TA).

Pro neverbální predikativ a slova v nepredikativních funkcích a v některých dalších pozicích je zápor v TR *muš*, v DJ *miš*: *miš k̄ān ymūt* (nezemřel), v AL *maši*: *maši iyya* (to není ona), v TA *masi*: *masi hni* (tady ne), *masi huwa di msa* (to není on, kdo odešel).

7. Shrnutí

V této části si ukážeme nejdůležitější body, které vyplývají z předchozích dvou analytických kapitol. Zvláště se zaměříme na ty vývojové znaky, které mají obě dialektální oblasti společné a v čem se liší. Přihlédneme též k seznamům obecných vývojových tendencí a rysů charakteristických pro městské dialekty, vyjmenovaných ve čtvrté kapitole (viz oddíl 4.3.1.).

7.1 Fonologie

V obou oblastech došlo ke změnám v oblasti fonologie, nicméně se značně různými výsledky. Srovnání ukazuje i to, že ne všechny společné rysy a vývojové tendence jsou opravdu společné.

A. Konsonanty

- neznělá výslovnost **q* je opravdu společnou vlastností všech srovnávaných dialektů. Nejčastější výslovnost je *q*, v Maroku a AL *ʔ* a v TA *k*.

- ztráta rázu je téměř úplná v Maghribu, zatímco v Mezopotámii je tento proces teprve na začátku.

- okluzivní výslovnost interdentál je v Maghribu všeobecně rozšířená, v Mezopotámii ale zdaleka ne. V dialekttech iráckých se vyslovují bez ohledu na původ dialektu, v Anatolii výskyt kolísá. Společným rysem je neutralizace opozice mezi *ḡ* a *ḡ*.

- k faryngalizaci některých původně nefaryngalizovaných konsonantů dochází v obou oblastech, ale se zásadními rozdíly. Ve všech mezopotamských dialekttech spadá většina takto faryngalizovaných konsonantů do kategorie, kterou Chetrit (2003: 164) sémantickou emfází, která „pokrývá celou lexikální jednotku a vzniká v důsledku zvláštního psychologického náboje, který šíří.“⁸⁵ Výjimku tvoří v některých dialekttech *r*, u něhož by bylo třeba více dat, abychom mohli rozhodnout o jeho statusu. V Maghribu funguje stejný typ sémantické emfáze, ale kromě něho zde ve všech dialekttech probíhá asimilace emfáze (s dílčími rozdíly).

- výslovnost *r* je dalším zajímavým prvkem, a to v obou dialekttech. V Maghribu je ve všech dialekttech fonologizována emfatická výslovnost, v Mezopotámii se objevuje v některých dialekttech. Paralela se nachází i u uvulární výslovnosti, tedy *g*. Ta se vyskytuje v Bagdádu, Mosulu, a v Tripolisu.

⁸⁵ „recouvre l'unité lexicale entière, à cause d'une charge psychologique particulière qu'elle véhicule ...“

- čistě maghribskou inovací je pak částečná nebo úplná neutralizace rozdílu mezi alveolárními a postalveolárními sykavkami, kterou Cohen (1981) přičítá možnému vlivu judeo-španělštiny.

B. Vokály

- ztráta diftongů není zdaleka všeobecně rozšířený jev. V mnoha mezopotamských městech jsou diftongy plně zachovány, v Maghribu nikde, s výjimkou TU.

- ke krácení dlouhých vokálů v nepřízvučné pozici v Mezopotámii dochází pouze v JB, všeobecně pak ve finální pozici. Situace v Maghribu se různí. V Maroku dochází k fonetickému krácení všech dlouhých vokálů, zatímco ve zbylých dialektech se mohou dlouhé vokály objevit i v nepřízvučné pozici. Ztráta krátkých vokálů v nepřízvučné pozici je všeobecný rys.

- k redukci systému krátkých vokálů došlo v obou oblastech, ale odlišným způsobem. Neutralizace rozdílu mezi *i* a *u*, k němuž došlo v Mezopotámii, odpovídá v Maghribu vývoji v beduínských dialektech, zatímco ve všech zde srovnávaných dialektech došlo k neutralizaci *a* a *i*. Všechny dialekty jsou navíc blízko neutralizaci zbývající opozice (nebo už k ní i došlo).

- všechny mezopotamské dialekty se vyznačují imálou, která představuje jeden z hlavních rozdílů oproti *galat* dialektům. V Maghribu se imála vyskytuje sporadicky a nesystematicky. Je možné, že je důsledkem andaluského vlivu (viz Owens 2006).

7.2 Morfologie

- *h* v pronominálním sufixu bylo v Mezopotámii vytlačeno ve všech dialektech. Objevuje se v pozici po vokálu (ve formě *-hu*). *h* zmizelo částečně nebo zcela i ze zbývajících pronominálních sufixů pro 3. osobu. V Maroku se ale objevuje po vokálu ve všech případech, kdy se nám podařilo doložit i v ostatních sufixech pro 3. osobu, na rozdíl od zbylých oblastí Maghribu, kde *h* rovněž vymizelo.

- neutralizace rodu v plurálu je všeobecně rozšířená. Většina maghribských dialektů jde ještě dál, a neutralizuje rod i v 2. os. sg.

- analytická forma přivlastňování se vyskytuje ve všech dialektech, často jako alternativa ke klasickému genitivnímu spojení. V Mezopotámii jde nejčastěji o volné varianty (možná mající mírně odlišný význam, což ale z textů obvykle nejde vyčíst), ačkoli analytická forma se vyskytuje až na výjimky běžně. V marockých dialektech je výrazně omezena funkce genitivního spojení.

- slovesné modifikátory jsou běžnou dialektální výbavou, Z výsledků vyplývá zajímavé zjištění, že všechny dialekty používají buďto modifikátor s významem okamžité přítomnosti

nebo modifikátor s významem habituální přítomnosti, ale nikdy oba zároveň. Druhý význam přítom vyjadřuje prosté imperfektum.

III. Závěr

V kapitolách teoretické části jsme nahlédli moderní variety židovské arabštiny z pohledu historického, sociálně kulturního a historického. Na závěr si stručně zrekapitulujeme nejdůležitější body.

V první kapitole jsme shrnuli dějiny židů v arabských zemích, neboť některé dějinné události a procesy měly na život židovských komunit a zprostředkovaně i na utváření židovských dialektů arabštiny významný vliv. Velmi významným počinem bylo samotné přijetí arabštiny jako jazyka mateřského i kulturního. S kulturním i hospodářským rozmachem vrcholného středověku souvisí množství písemných památek, které jsou podrobněji rozebrány v následující kapitole. Postavení chráněného lidu hrálo též svou roli, zvláště pak v pozdější době, kdy docházelo k postupné izolaci židovských komunit v uzavřených čtvrtích. Velmi významnou událostí z hlediska formování současných dialektů v Maghribu bylo vyhnání sefardských židů z Pyrenejského poloostrova. Vlivu judeo-španělštiny se přičítají některé významné rysy současných dialektů (např. vokalismus v dialektu Miknásu nebo distribuce sykavek v tuniských dialektech), v dalších dialektech se projevuje především na lexikální úrovni, v podobě přejímek ze španělštiny. Posledním mezníkem je rychlý odchod z arabských zemí, v jehož důsledku nahradila arabské dialekty v pozici mateřského jazyka moderní hebrejštiny (případně jiný jazyk).

V následující kapitole jsme rozebrali téma židovských jazyků. Z definice vyplývá, že středověká židovská arabština se mohla plným právem zařadit do této kategorie, po boku jidiš nebo judeo-španělštiny, zatímco moderní variety arabských dialektů obvykle postrádají psanou složku. Součástí kapitoly jsou i starší fáze židovské arabštiny. Tyto dokumenty nejsou záznamem dialektu, ale střední arabštiny. Přesto je můžeme považovat za doklad skutečnosti, že židovská arabština, odlišná od majoritní variety, existovala už ve středověku a že současné dialekty navazují na tradici, která se započala již s přijetím arabštiny.

V poslední z teoretických kapitol jsme pak židovskou arabštinu začlenili do kontextu arabských dialektů. Tuto kapitolu je třeba vnímat zároveň jako úvod k následující analytické části. Židovské dialekty arabštiny v ní řadíme bez výjimky mezi staré městské dialekty, v kontrastu k beduínským dialektům i ke smíšeným varietám, ať už vznikly v minulých staletích a v jejich důsledku se vytvořily velké rozdíly mezi dialektem muslimským a židovským (případně křesťanským), nebo ať vznikly v uplynulém půlstoletí, tedy až poté, co židé daná území opustili.

Cílem analytické části bylo porovnání židovských dialektů vzájemně, případně s majoritními a dalšími komunálními dialekty. Pro tento účel jsme si zvolili dvě dialektální

území. Porovnávali jsme celkem osm židovských dialektů z mezopotamské dialektální oblasti, doplněných o dva křesťanské a jeden muslimský dialekt a osm židovských dialektů z různých míst severní Afriky, doplněných v některých případech o údaje z odpovídajících muslimských dialektů.

Rozbor dialektů dvou vzájemně výrazně odlišných dialektálních území nám přináší několik zjištění. Za prvé, všechny zkoumané dialekty nesou charakteristické rysy dané dialektální oblasti. To znamená, že všechny dialekty z mezopotamské dialektální oblasti splňují základní charakteristiky mezopotamských *qeltu*-dialektů a všechny maghribské dialekty nesou rysy tamních městských dialektů. Zároveň v nich lze nalézt i rysy hlavních podoblastí. Údaje z těchto dialektů v zásadě odpovídají rozdělení na anatolské a irácké dialekty v Mezopotámii, zatímco marocké dialekty stojí v kontrastu oproti dialektům centrálního a východního Maghribu.

Za druhé, dialekty obou území, ačkoli výrazně odlišné, se v některých bodech shodují. Tyto body jsou stručně vyjmenovány v poslední kapitole (zároveň s hlavními odlišnostmi), která shrnuje zjištění z obou rozborů.

Za třetí, je nepopiratelné, že se tyto dialekty liší od majoritního dialektu, což se prokázalo ve všech případech, kdy jsme měli k dispozici potřebná data. Na druhou stranu, rozdíl mezi muslimským a židovským dialektem v jedné oblasti může být zcela irelevantní v jiné oblasti (naopak, židovský a muslimský dialekt ve dvou různých městech se mohou v některých bodech shodovat). Zajímavou ilustrací v tomto bodě je např. pojetí sykavek v maghribských dialektech.

Za čtvrté, některé z těchto dialektů přinášejí množství inovací, které lze pozorovat při vzájemném srovnání i při srovnání s dalšími městskými dialekty. Pro zjištění příčin těchto inovací by bylo třeba dalšího podrobnějšího výzkumu.

Z maghribské oblasti je nepochybně dialektem, který zavádí nejvíce inovací, židovský dialekt Tafilaltu, a to velmi pravděpodobně kvůli silnému berberskému vlivu. V Mezopotámii se inovace projevuje výrazně, jednak v celé anatolské oblasti (zde by bylo třeba srovnání s muslimskými dialekty ze stejného území), dále v Hítu (v důsledku částečné beduinizace, o čemž vypovídá podobnost s muslimským bagdánským dialektem) i v bagdánském židovském dialektu. Bagdánský dialekt je zajímavý tím, že jeho inovace jsou ve skutečnosti v souladu s vývojem, k němuž došlo i u ostatních mezopotamských dialektů (např. *imála*, krácení nepřízvučných dlouhých vokálů a podobně) a v některých se shoduje s dalšími mezopotamskými dialekty (např. v monoftongizaci slovesných sufixů).

Tato studie si v žádném případě nečiní nároky na úplnost. Rozsah diplomové práce a jen velmi omezený vhléd do hebrejského jazyka nám neumožnil rozšířit její záběr i na další oblasti nebo zahrnout do zde zpracovaných oblastí další dialekty. Z podobného důvodu jsme nechali zcela stranou rovněž lexikální složku jazyka, ačkoli právě zde by se dala nejnázve ilustrovat jak sounáležitost židovských dialektů (ve formě hebrejských výpůjček), tak i další forma odlišnosti od majoritních dialektů.

Bibliografie

- ALVAREZ-PÉREYRE, Franck (1996): Description des langues juives et histoire des modèles linguistiques, *Histoire Epistemologie Langage* 18/I, s. 21-39. [online] [3. 6. 2011]. Dostupné z <<http://htl.linguist.univ-paris-diderot.fr/hel/HEL0.html>>
- BAR-ASHER, Moshe (1996): La recherche sur les parlers judéo-arabes modernes du Maghreb: Etat de la question. *Histoire Epistemologie Langage* 18/I, s. 167-177. [online] [3. 6. 2011] Dostupné z <<http://htl.linguist.univ-paris-diderot.fr/hel/HEL0.html>>
- BAR-ASHER, Moshe, HEATH, Jeffrey (1982): A Judeo-Arabic Dialect of Tafilalt (Southeastern Morocco). *Zeitschrift für arabische Linguistic*. No. 9. s. 32-78
- BEHNSTEDT, Peter (1998): Zum Arabischen von Djerba (Tunesien) I. *Zeitschrift für arabische Linguistic*. No. 35, s. 53-83.
- BEHNSTEDT, Peter (1999): Zum Arabischen von Djerba (Tunesien). II: Texte. *Zeitschrift für arabische Linguistic*. No. 36, s. 32-65.
- BENSIMON, Doris (1994): *Les Juifs dans le monde au tournant du XXIe siècle*. Paris: Ed. Albin Michel.
- BLANC, Haim (1964): *Communal Dialects in Baghdad*. Cambridge: Harvard University Press.
- BLAU, Joshua (1988): *Studies in Middle Arabic and its Judaeo-Arabic Variety*. Jerusalem: The Magnes Press; The Hebrew university.
- BLAU, Joshua (1997): Linguistic status of medieval Judeo-arabic. In *Judeo-arabic studies*. Ed. Golb, Norman. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- BRUNOT, Louis, MALKA, Elie (1939): *Textes judéo-arabes de Fès*. Rabat: Institut des Hautes Etudes Marocaines.
- BRUSTAD, Kristen (2000): *The Syntax of Spoken Arabic*. Washington: Georgetown University Press.
- CHETRIT, Joseph (2003): Configurations morpho-phonétiques dans le judéo-arabe de Meknès. In *Mélanges David Cohen*. Ed. Lentin, J., Lonnet, A. Paris: Maisonneuve et Larose.
- COHEN, David (1962): Koinè, langue commune et dialectes arabes. *Arabica*, vol. 9, s. 119-144.
- COHEN, David (1964): *Le parler arabe des Juifs de Tunis. Textes et documents linguistiques et ethnographiques*. Paris: Mouton.
- COHEN David (1981): Remarques historiques et sociolinguistiques sur les parlers arabes des Juifs maghrébins. *International Journal of the Sociology of Language*. 30/1981. s. 91 – 105. [online] [30. 6. 2011]. Dostupné z <<http://www.reference-global.com>>
- COHEN, Marcel (1912): *Le parler arabe des Juifs d'Alger*. Paris: H. Champion.
- DE LANGE, Nicolas (1996): *Svět Židů*. Přel. Mertl, L. Praha: Knižní klub.

- DELLAPERGOLA, Sergio (2010): *World Jewish Population* [online] [9. 5. 2011]. Dostupné z <<http://www.jewishdatabank.org>>
- DORON, David (2007): Lexical and Exegetical Similarities and Differences in North African Judaeo-Arabic *šurūḥ* on Genesis. *Journal of Semitic Studies* LII/1, Spring 2007, Oxford University Press. s. 113-135 [online] [3. 6. 2011]. Dostupné z <<http://jss.oxfordjournals.org>>
- FERGUSON, Charles (1959): The Arabic Koine. *Language*, vol. 35, no. 4., s. 616-630.
- GOITEIN S. D. (1971): *A Mediterranean Society, vol. II: The Community*. Berkley: University of California Press.
- GOLD, David L. (1981): Jewish intraliguistics as a Field of Study. *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 30, s. 31-46. [online] [30. 6. 2011]. Dostupné z <<http://www.reference-global.com>>
- GOMBÁR, Eduard (1999): *Moderní dějiny islámských zemí*. Praha: Karolinum.
- HARY, Benjamin (2003): Judeo-Arabic: a diachronic reexamination. *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 163, s. 61-75. [online] [30. 6. 2011]. Dostupné z <<http://www.reference-global.com>>
- HEATH, Jeffrey (2002): *Jewish and Muslim Dialects of Moroccan Arabic*. London: RoutledgeCurzon.
- HOLES, Clive (2004): *The Modern Arabic: Structures, Functions and Varieties*. Washington D. C.: Georgetown University Press.
- JASTROW, Otto (1989): The Judeo-Arabic Dialect of Nusaybīn/ Qāmāšlī. *Studia linguistica et orientalia memoriae Haim Blanc dedicata*. Ed. Wexler, P. et al. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- JASTROW, Otto (1990): *Der arabische Dialekt der Juden von ʿAqra und Arbīl*. Wiesbaden: O. Harrassowitz.
- JASTROW, Otto (1991a): Brotbacken. In *Memoriam Ezra Laniado. Zeitschrift für arabische Linguistik*, vol. 23/1991, s. 7-13.
- JASTROW, Otto (1991b): Unheimliche Begebnisse in Sendor. In *Semitic Studies in Honor of Wolf Leslau on the occasion of his eighty-fifth birthday, November 14, 1991*. 2.vols. Ed. Kaye, A. Wiesbaden: O. Harrassowitz, s. 773-784.
- JASTROW, Otto (2001): Three Anecdotes in Jewish Maslawi. *Linguistic and Cultural Studies on Arabic and Hebrew: Essays Presented to Professor Moshe Piamenta for His Eightieth Birthday*. Ed. Rosenhouse, J. et al. Wiesbaden: O. Harrassowitz, s. 61-70.
- JASTROW, Otto (2004): Jüdisches, christliches und muslimisches arabisch in Mossul. In *Approaches to Arabic Dialects: Collection of Articles Presented to Manfred Woidich on the Occasion of His Sixtieth Birthday*. Ed. Woidich, M. et al. Leiden: Brill Academic Publishers. s. 135-150.

- KHAN, Geoffrey (1997): The Arabic Dialect of the Karaite Jews of Hit. *Zeitschrift für arabische Linguistik*, vol. 34/1997, s. 53-102.
- KHAN, Geoffrey (2002): Judaeo-Arabic and Judaeo-Persian. In *Oxford Handbook of Jewish Studies*. Ed. M. Goodman et al. Oxford: Oxford University Press, s. 601-620.
- LASKIER, Michel (1983): Aspects of the Activities of the Alliance Israélite Universelle in the Jewish Communities of the Middle East and North Africa. *Modern Judaism*, vol. 3, no. 2, s. 147-171.
- LASKIER, Michael M. (1994): *North African Jewry in the Twentieth Century*. New York: New York University Press.
- LENTIN, Jérôme (2009): Quelques données sociolinguistiques sur l'arabe parlé à Damas à la fin des années mille neuf cents soixante-dix. In *Arabic dialectology: In honour of Clive Holes on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Ed. Al-Wer, De Jong, R. Leiden: Brill, s. 109-170.
- LEWIS, Bernard (1984): *Jews of Islam*. New Jersey: Princeton University Press.
- MANSOUR, Jacob (1991): *The Jewish Baghdadi Dialect*. Or-Yehuda: The Babylonian Jewry Heritage Center, the Institute for Research on Iraqi Jewry.
- MARCAIS, Philip (1977): *Esquisse grammaticale de l'arabe maghrébin*. Librairie d'Amérique et d'Orient. Paris: Maisonneuve.
- MILLER, Catherine. (2004): Variation and change in Arabic urban vernaculars. In *Approaches to Arabic Dialects: Collection of Articles presented to Manfred Woidich on the occasion of his Sixtieth birthday*. Ed. Haak, M. et al. Amsterdam: Brill, s. 177-206.
- MILLER, Catherine (2007): Arabic urban vernaculars: Development and change. In *Arabic in the city*. Ed. Miller, C. et al. Oxon, New York: Routledge, s. 1-31.
- NEVO, Moshe 2001 Texts in the Judaeo-Arabic Dialect of Siverek. *Linguistic and Cultural Studies on Arabic and Hebrew: Essays Presented to Professor Moshe Piamenta for His Eightieth Birthday*. Ed. Rosenhouse, J. et al. Wiesbaden: O. Harrassowitz, s. 77-90.
- OWENS, Jonathan (2006): *A Linguistic History of Arabic*, Oxford: Oxford University Press.
- PALVA, Heikki (2009): From *qəltu* to *gəlat*: diachronic notes on linguistic adaptation in muslim Baghdad Arabic. In *Arabic dialectology: In honour of Clive Holes on the Occasion of his Sixtieth Birthday*. Ed. Al-Wer, E., De Jong, R. Leiden: Brill, s. 17-40.
- PEREIRA, Christophe (2007): Urbanization and dialect change: The arabic dialect of Tripoli (Libya). In *Arabic in the city*. Ed. Miller, C. et al. Oxon, New York: Routledge, s. 77-96.
- PETRÁČEK, Karel (1977): *Základy gramatického systému spisovné arabštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- RABIN, Chaim (1981): What constituted a jewish language? *International Journal of the Sociology of Language*, vol. 30, s. 19-28. [online] [30. 6. 2011]. Dostupné z <<http://www.reference-global.com>>

- RABIN, Chaim (1996): De la spécificité des langues juives. *Histoire Epistemologie Langage* 18/I, s. 11-19. [online] [3. 6. 2011]. Dostupné z <<http://htl.linguist.univ-paris-diderot.fr/hel/HEL0.html>>
- SAADA, Lucienne (1956): Introduction a l'étude de parler arabe des juifs de Sousse. *Cahiers de Tunisie* 16, s. 518-532.
- STILLMAN, Norman (1979): *The Jews of Arab Lands*. Philadelphia: The Jewish publication society.
- STILLMAN, Norman (1988): *The Language and Culture of the Jews of Sefrou, Morocco: an Ethnolinguistic Study*. Louvain: University of Manchester
- STILLMAN, Norman (2003): *Jews of Arab Lands in Modern times*. Philadelphia: The Jewish publication society.
- VERSTEEGH, Kees (2001): *The arabic language*. Edinburgh: Edinburgh university press.
- VINŠ, Petr Jan (2010): Ladino a judeo-španělština. *Maskil* 9/4 (2010) s. 10-12 a 9/5 (2010) s. 6-7. [online] [14. 8. 2011]. Dostupné z <<http://www.maskil.cz>>
- WEXLER, Paul (1981): Jewish interlinguistics: Facts and conceptual framework. *Language* 57/1, s. 99-138.
- YODA, Sumikazu (2005): *The Arabic Dialect of the Jews of Tripoli (Libya)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- YODA, Sumikazu (2006): „Sifflant“ and „chuintant“ in the Arabic Dialect of the Jews of Gabes (South Tunisia). *Zeitschrift für arabische Linguistik*, 46/2006, s. 7-25.
- ZEMÁNEK, Petr (2007): *Vývoj arabštiny*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Internetové zdroje:
- Allience israélite universelle (AIU) [online] [15. 6. 2011]. Dostupné z <www.aiu.org>
- American Jewish Yearbook (1950): World Jewish Population. [online] [9. 5. 2011]. Dostupné z <http://www.ajcarchives.org/ajc_data/files/1950_7_wjp.pdf>
- Archiv American Jewish Comitee (AJC) [online] [8. 5. 2011]. Dostupné z <http://www.ajcarchives.org/ajc_data/files/1950_7_wjp.pdf>
- BBC News [online] [9. 7. 2011]. Dostupné z <http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/8418990.stm>
- Ethnologue. [online] [3. 6. 2011]. Dostupné z <<http://www.ethnologue.com>>

Mapová příloha

A. Mezopotamská dialektální oblast

B. Severní Afrika

